

Надгробне плоче и гробови ктитора цркве Богородице Пречисте у комплексу Ждрела у Горњачкој клисури

ДИМИТРИЈЕ МАДАС —АЛЕКСАНДАР ГАЈИЋ

У стешњеној, кривудавај клисури Млаве, познатој Горњачкој клисури, постоје остаци многих грађевина подигнутих током дугог средњег века. На више места негостољубиве клисуре, најчешће на тескобним платоима узаних увала или тешко приступачним ћувицима, подизане су грађевине различите намене, као и читави грађевински комплекси. Међу овим бројним остацима и рушевинама крије се доста непознатих, неидентификованих објеката, а са жаљењем морамо констатовати да још није утврђен чак ни приближан број ових усамљених, оронулих и потпуно запуштених здања.

Последњих година, активност Завода за заштиту споменика културе у Крагујевцу¹ била је усмерена делом према овом подручју, што је дало и извесне резултате који на уверљив на-

¹ Завод за заштиту споменика културе у Крагујевцу започео је припремне радове на овом локалитету још 1977. године. Најобимнији радови су изведени у периоду 1979—1981. године. Овај локалитет од 1981. прелази под старање Завода у Смедереву, пошто је он стекао надлежност над целом територијом Подунавског региона.

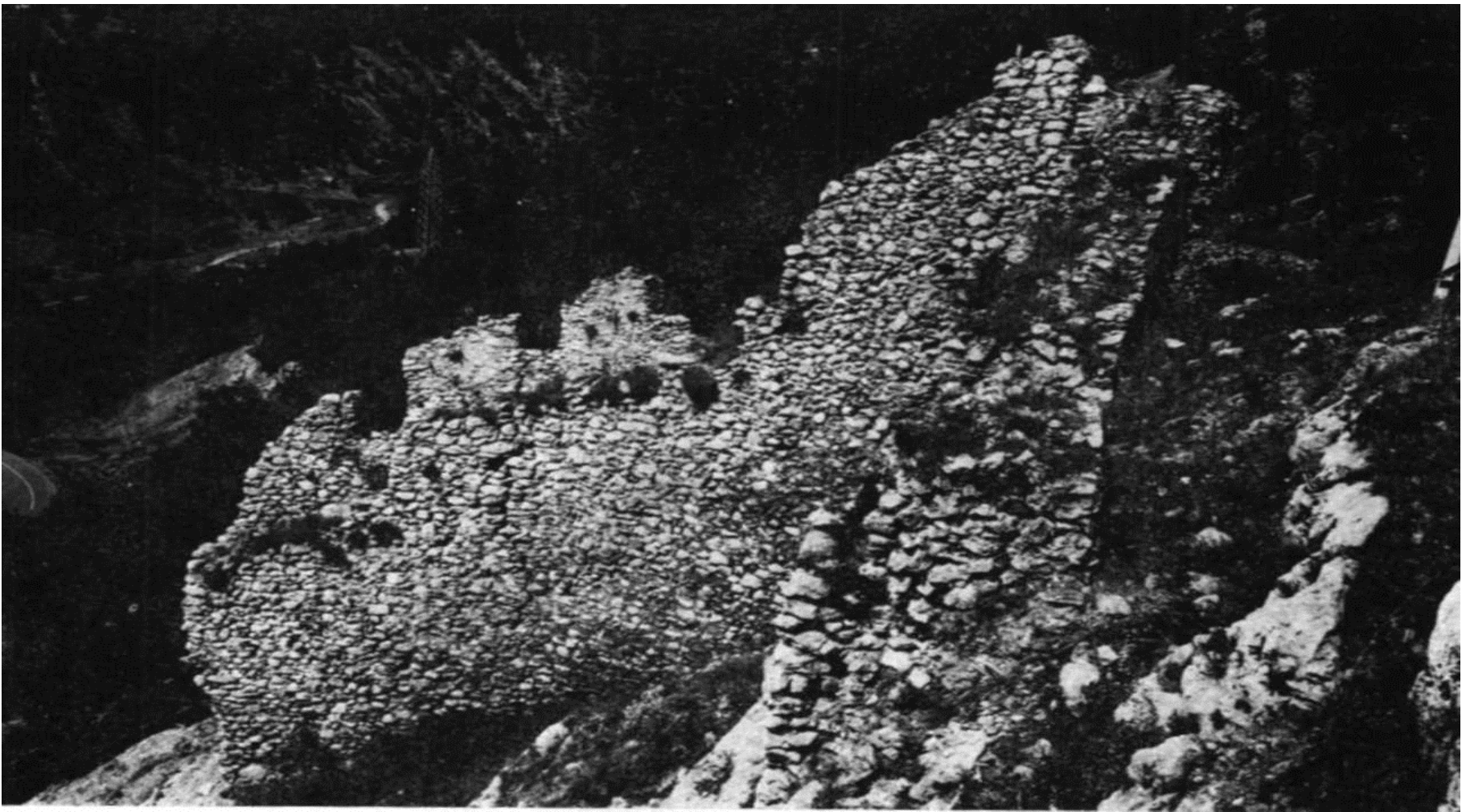
Године 1981. на цркви Богородице Пречисте радила су оба Завода: смедеревски је обавио завршне конзерваторске радове на цркви, а крагујевачки је организовао сложени посао скидања живописа са црквених зидова. Овај осетљив посао, заједно са копирањем, обавили су Мр Драгомир Јашовић и Мр Здравко Вајагић. Скинути живопис је предат на даље чување Заводу у Смедереву. Многбројни фрагменти живописа који су откопани у овој цркви смештени су у једној просторији северне куле утврђења манастира Раванице, а израда елабората о неопходним конзерваторским захватима је у току.

1980. године, у склопу изведених радова, обављено је и мање тематско сондажно рекогносцирање непосредне околине комплекса Ждрела. Мр Ива-

Сл. 1. Остаци цркве Митрополије, снимљене са западне стране; у левом углу рушевине конака

Fig. 1. Les ruines de l'église Mitropolija (Métropole), vue de l'ouest. Dans l'angle gauche, les ruines du konak.

Сл. 2. Остаци делова бедема Ждрела, изглед са јужне стране

Fig. 2. Les ruines des remparts de Ždrelo, vue du sud.

чин делимично осветљавају настањеност клисуре у XIV и XV веку.

Најпознатије, најимпозантније и најочљивије рушевине срећемо на самом излазу Млаве из клисуре, у близини легендарног града Ждрела. Реч је о комплексу грађевина и утврђења код којих је дошла до пуног изражаја људска умешност и природне фортификацијске особине саме клисуре.

На скученом простору велике, дубоко увучене левкасте увале код „Ладне воде“, између стрмих литица Вукана и бистрих, хладних вода Млаве, на терасасто усеченим платоима лоциране су три цркве, конаци, утврђени град, моћне дефанзивне куле, усамљене куле мотриље, једна испосница пећина, зидом преграђеног улаза, више пећина са траговима преграђених улаза...² Дубље у клисури, узводно, на левој обали Млаве налазе се остаци још једног мањег утврђења и, коначно, манастир Горњак. На другој, супротној страни, на улазу реке у Клисуру, на доминантном вису недалеко од Крепољина, налазе се остаци „Крепољинског града“ — утврђења које је несумњиво штитило улаз у ову мистичну и живописну клисуру.

У поменутом, излазном делу клисуре истичу се три веће целине: Митрополија, манастир Благовештење са испосницом и град Ждрело. Набројани остаци грађевина најчешће се везују за браћу Дрмана и Куделина³ (XIII век), породицу Растислалиће⁴ (половина XIV века) и кнеза Лазара за чије се име везује подизање манастира Горњака.⁵

на Радовановић је обавила сондирање једне мање пећине у непосредној близини остатака цркве манастира Благовештења. У више слојева, на самом улазу у пећину, пронашла је остатке огњишта и халштатску керамику, што врло речито илуструје настањеност клисуре још у праисторијско време.

Аутори дугују захвалност колегама Драгомиру Годоровићу, ист. уметности, Даници Филиловић, ист. уметности, и Весни Јосић, студ. ист. уметности, на помоћи у теренском раду као и житељима данашњег села Ждрела који су обављали тешке физичке послове у пријатној, другарској атмосфери.

За успеле фотографске снимке аутори дугују захвалност Стевану Палинкашу, фотографу из Беле Цркве, као и Радославу Московлићу, студенту филмске режије из Петровца на Млави.

² Ђ. Бошковић, *Средњовековни споменици североисточне Србије*, Старинар, н. с. I (Београд 1951) 189—189.

Уважени проф. Бошковић је обрадио и овај локалитет у целини, са изузетком „Мале цркве“ коју није могао ни регистровати с обзиром да је она у време његовог обиласка била прекривена наслагама земље. Слична је ситуација и са регистравањем постојања припрате цркве „Митрополије“, која из већ споменутих разлога такође није уочена.

³ К. Јиречек, *Историја Срба*, Београд 1952, 191.

⁴ М. Динић, *Браничево у средњем веку*, Српске земље у средњем веку, Београд 1978, стр. 89, такође помиње чувену браћу Дрмана и Куделина, а и Растислалиће (*нав. дело*, 98). С обзиром да се нигде изричито не помиње да је Ждрело било у оквиру Браничева, породицу Растислалића само условно можемо везати за уже подручје Ждрела.

⁵ В. Петковић, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд 1950, 69.

Идентификовање појединих објеката чији су остаци очувани на терену до данашњих дана представља посебан и сложен проблем па стога само условно користимо називе појединих цркава, онако како су се у традицији и писменим изворима очували, без намере да у овом тренутку утврђујемо њихова стварна имена.⁶ Сличан проблем се јавља и у погледу одређивања унутрашње хронологије овог комплекса, заправо редоследа грађења и подизања појединих објеката, јер је то такође посебно и сложено питање.

МИТРОПОЛИЈА. Овим меном називају се остаци и рушевине једне велике цркве⁷ — дужине око 18 m, ширине 8 m и зидова дебљине 1,35 m — лоциране у средишњем делу поменуте велике увале. Црква је саграђена од необрађеног камена везаног кречним малтером. Основа цркве је у облику тролиста са полукружним бочним певницама, док је олтарска апсида у толикој мери обрушена да се не може сагледати њен спољашњи облик и изглед. У централном делу цркве, у наосу, видљива су четири слободна стуба, који су несумњиво придржавали масивну куполу. На запад-

ној страни цркве налази се велика дозидана припрата — дужине 5 m, ширине 8 m, дебљине зидова 0,76—1,10 m — помало неуобичајене петостране, спољне основе.

Остаци све монументалне цркве засути су наслагама наплаћене земље дебљине до 2,5 m, док очувани зидови вире изнад садашњег нивоа терена и преко 3,5 m (сл. 1).

На основу мањих сондажних радова у западном травеју цркве утврдили смо остатке пода од опека као и постојање једне надгробне плоче од белог, пажљиво обрађеног мермера. У се-

⁶ В. Петковић, *нао. дело*, 26, 116.

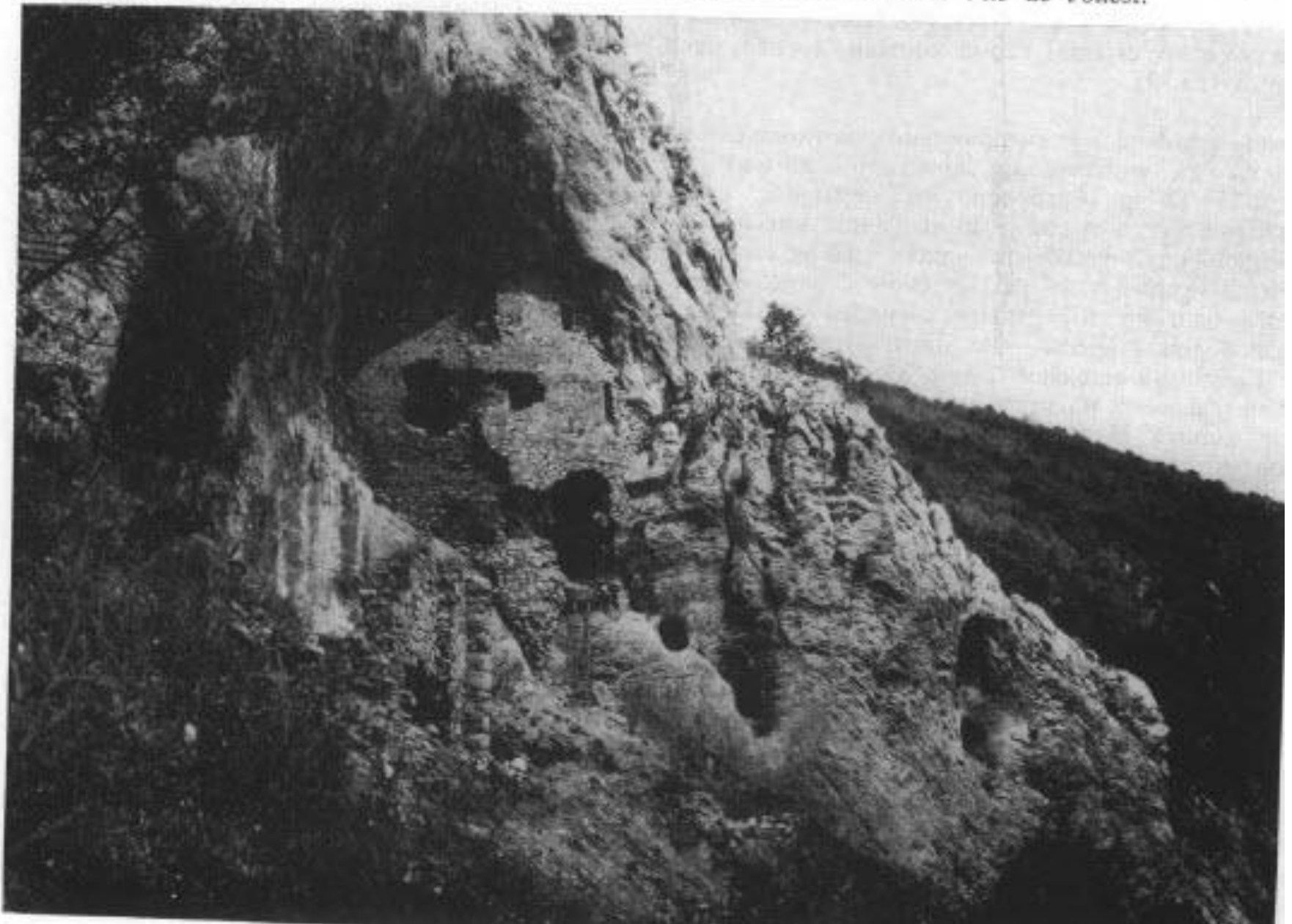
Такође, Ђ. Бошковић, *нав. дело*, 187—189. као и М. Николић, *Властелинство манастира Ждрела (Горњака)*, *Историјски часопис* (Београд 1973) 149—155, скреће пажњу на овај манастир везујући се за његово старо име, које, чини се, садржи у себи доста необјашњених података.

⁷ Ђ. Бошковић, *нав. дело*, 187.

В. Петковић, *нав. дело*, 116, такође помиње Митрополију код села Ждрела. С обзиром да се у данашњем селу налазе рушевине једне цркве, за сада је веома тешко одредити за које се остатке могу везати поменути подаци.

Сл. 3. Очувани северни зид цркве манастира Благовештења, снимљен са западне стране. У позадини је преградни зид пећине.

Fig. 3. Le mur nord conservé de l'église de l'Annonciation. A l'arrière-plan, cloison divisant l'entrée d'une caverne. Vue de l'ouest.

верозападном делу цркве пронађени су делови система плитких канала, којима је у цркву довођена текућа вода, што треба примити као последицу веома развијеног култа текућих вода и извора у овом делу источне Србије.

Северно од цркве, на удаљености од десетак метара, налазе се остаци монументалног конака, грађевине једноставне, четворостране основе, сазидане од необрађеног камена и кречног малтера. Судаћи по видљивим рупама у подужном, северном зиду (висина зидова местимично прелази 5 m) грађевина је свакако имала и спратни део.

Непосредна околина цркве Митрополије и конака била је ограђена зидовима, чији су обрушени делови затрпани наплавинама, а местимично се називу и јужно, и источно и западно од цркве. Њихова дебљина се креће око 0,80 m, а грађени су од камена и кречног малтера. Обухватили су површину неправилног, четвороугаоног облика од приближно 1,5 ha.

Ж Д Р Е Л О. Остаци града Ждрела, у облику мањег утврђеног замка, налазе се на источној страни велике увале, управо изнад оштре окуке Млаве, на месту одакле се види и може контролисати читав излазни део клисуре. Град је лоциран тако да на источној страни користи залеђе стрмих, готово вертикалних литица, око 60 m изнад корита Млаве. Тиме је прилаз граду, с те стране, веома отежан, готово немогућ (сл. 2).

Само утврђење је неправилно, потковичасте основе, са унутрашњим простором димензија 20 X 15—12 m. Саграђено на неравном, стеновитом тлу, морало је имати више нивоа коришћених у различите сврхе. Најподеснији прилаз утврђењу је онај с јужне стране, па је стога баш на тој страни саграђен најмасивнији бедем утврђења. На истој страни налази се још један масиван бедем, дужине од преко 70 m, саграђен на стрмим падинама све до самог корита Млаве, чиме је омогућен несметани прилаз житељима града до десне обале реке. Зидови и бедеми града Ждрела грађени су од ломљеног камена и кречног малтера. Њихова дебљина је различита, као и очувана висина. Најчешћа ширина зидова се креће између 1,30—1,50 m, док су се у најочуванијем делу града зидови одржали у висини до преко 5 m. У зидовима и бедемима нема видљивих отвора сем остатака зубаца на најбоље очуваном платну.

Северно од града, високо на стрмој литици, налазе се остаци једне усамљене масивне куле. Постављена на доминантном, тешко приступачном месту, кула је свакако служила и као осматрачница и као последње упориште житеља града Ждрела у случајевима опште опасности

и надмоћи нападача. Кула је саграђена од необрађеног камена и кречног малтера. Основа је четворострана, а очувана висина појединих зидова прелази 8 m.

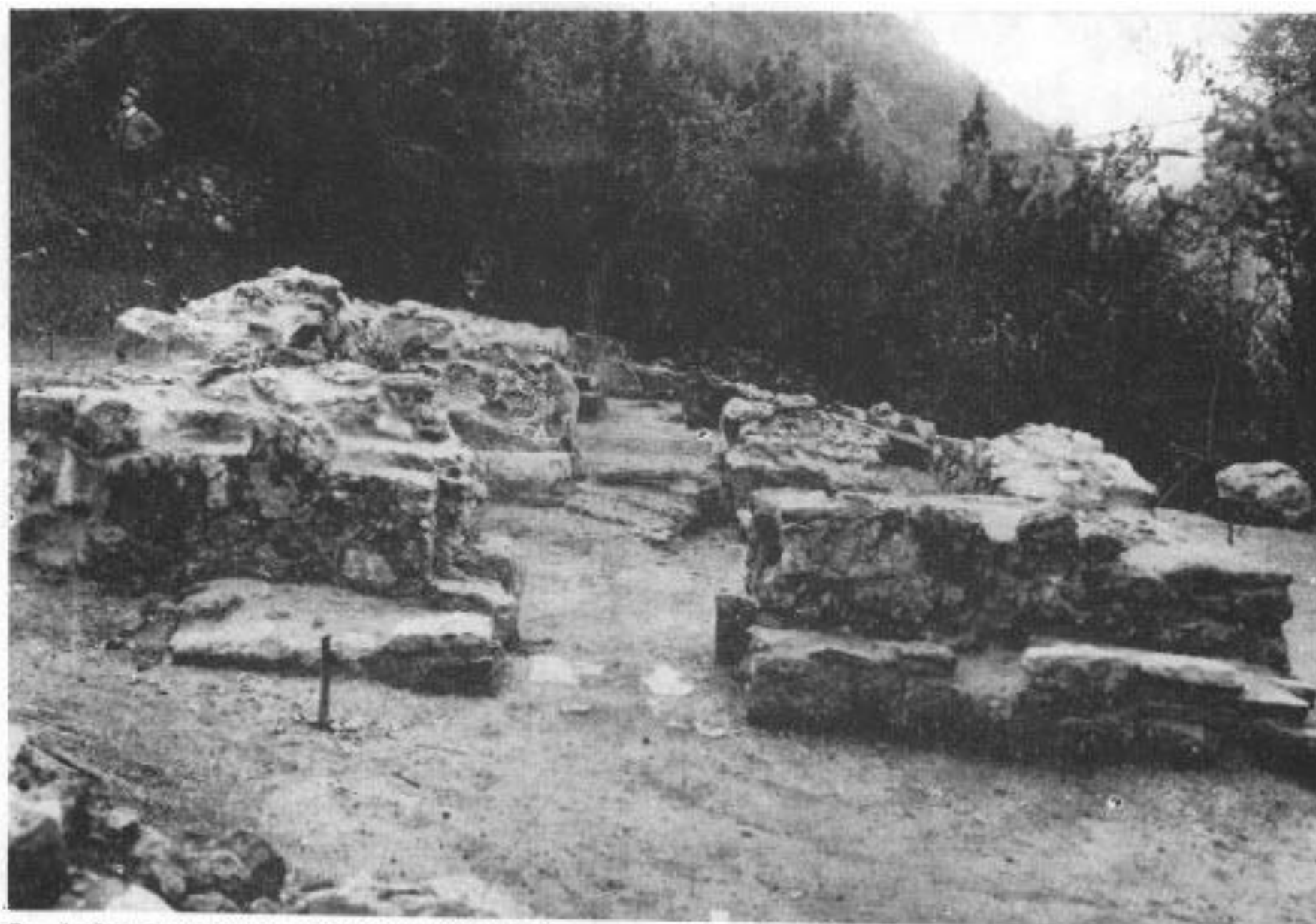
БЛАГОВЕШТЕЊЕ. Рушевине манастира Благовештења налазе се источно од велике увале, а у непосредној визуелној линији са Ждрелом. Реч је о мањем комплексу грађевина чији је стожер била издужена, елегантна, узана црква, смештена тик уз отвор велике пећине, чији је улазни део преграђен масивним зидом (сл. 3).

Црква манастира Благовештења је подигнута на врло неподесном, скученом простору. Основа је у облику тролиста, са споља тространом и изнутра полукружним бочним певницама. Олтарска апсида је споља петостраног облика и прилепљена је уз сам преградни зид поменуте пећине. Дужина цркве је 12,5 m, ширина 6 m, дебљина зидова 0,9 m.

Захваљујући неподесној локацији, читава јужна половина цркве је неповратно изгубљена, тако да се сви закључци о њеном изгледу и основним карактеристикама заснивају само на особинама очуване северне половине. Црква је имала четири слободна стуба, који су носили куполу над централним простором, под од опека (23 X 23 cm) и унутрашњост украшену живописом. Саграђена је од ломљеног камена и аплицираних већих тесаника сиге. Северни делови грађевине очувани су местимично до 5 m висине. Као и код Митрополије, и овде се налазе оградни зидови, остаци профаних грађевина — све подигнуто на стрмом, накошеном терену, тако да је велики део ових објеката неповратно страдао.⁸

Источно од цркве манастира Благовештења, уз олтарску апсиду, уздиже се монументалан преградни зид отвора једне релативно плитке пећине. На овоме зиду, дебљине 0,9—1,3 m и висине око 12 m, сем улазног отвора (2,5 m висине) види се 6 прозорских отвора, док се са његове унутрашње стране виде ослонци греда двеју хоризонталних галерија. Ова последња чињеница намеће и закључак о функцији зида и саме пећине. Под претпоставком да је улаз пећине преграђен у време када је град Ждрело изгубио своју дефанзивну функцију, пећина са овако преграђеним отвором преузела је одбрану овог малог манастира, дајући његовим житељима потребну сигурност у случају непосредне опасности.

⁸ М Динић, *нав. дело*, 107—109. Овај манастир је најдуже живео и вероватно се на њега односи податак о помену имена калуђера кога је деспот Стефан позвао у Србију из Свете Горе да преписује књиге и који се након изненадне деспотове смрти склонио у манастир Благовештење, „близ града Ждрела“.

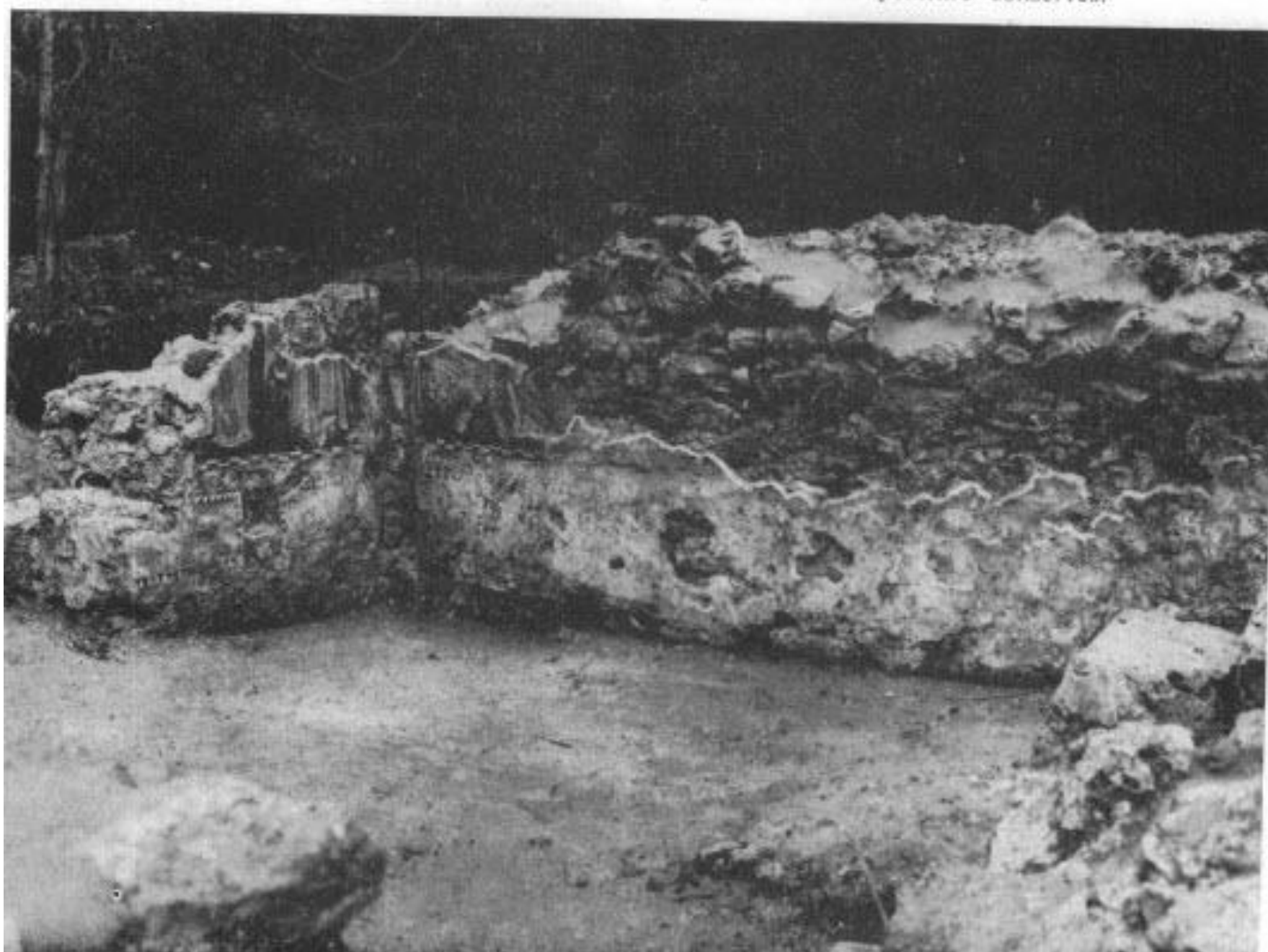

Сл. 4. Западни изглед цркве Богородице Пречисте
након ископавања, а пре завршених
конзерваторских радова

Fig. 4. Eglise de la Vierge Très Pure, après
fouilles, mais avant les travaux de conservation.
Vue de l'ouest.

Сл. 5. Северозападни угао припрате са очуваним
деловима живописа

Fig. 5. Angle nord-ouest du narthex avec les
fragments de la peinture conservés.

ЦРКВА БОГОРОДИЦЕ ПРЕЧИСТЕ. Источно, и неких педесетак метара више од Митрополије, у великој ували, на половини растојања до града Ждрела, на мањем вештачки усеченом платоу, налазе се остаци још једне цркве, коју смо условно, због димензија, у прво време називали „Малом црквом“.

Због велике непосредне угрожености и могућности одрона југозападног дела цркве и учесталих копања која су предузимали радознали мештани у потрази за златом, започети су 1979. године обимни истраживачки и конзерваторски радови на овој цркви.

Највећи део очуваних зидова цркве био је засут и затрпан сопственим шутом и наслагама стерилне, кишом спране земље са косих северних падина.

Испитивачки радови. — На самом почетку ископавања, испитивана површина од 340 m² подељена је мрежом квадрата 2 X 2 m, чиме је обухваћен целокупан унутрашњи простор цркве као и њена непосредна околина. У оквиру постављене мреже налазила су се и сва удубљења — остаци некадашњих, споменутих копања.

Поступним уклањањем слојева земље и шута дебљине 20—30 cm најпре је ослобођен читав околни, спољни простор цркве, тако да је унутрашњост испитивана посебно, као целина (сл. 4).

У првој фази рада установљен је спољни облик цркве, постојање припрате, надгробних плоча мање некрополе око цркве, као и два зида на северној страни, од којих је дужи паралелан северном зиду цркве, а краћи, смера север—југ, уза сам северни зид цркве. Нивелету средњовековног нивоа околног простора јасно су означиле надгробне плоче. Откопавање унутрашњег простора цркве представљало је посебно сложен и деликатан посао. Уклањањем слојева од по 10—20 cm, већ на самом почетку радова постало је јасно да се у шуту налазе бројни фрагменти обрушеног живописа. Ова чињеница наметнула је лаган темпо рада, као и смањење мреже квадрата са 2 X 2 m на 1 X 1 m. Тиме је омогућено да се сви пронађени фрагменти живописа посебно пакују, онако како су проналажени у самој цркви или припрати, са контролом читаве ситуације и у хоризонталном и у вертикалном смислу, пошто је у унутрашњости цркве и припрате укупни слој ресцентног материјала, дебљине 0,8—1,4 m, механички подељен на четири откопна слоја.

Остаци живописа. — Све до нивелете пода у цркви и претпостављене нивелете пода у припрати налажени су фрагменти живописа, онако како су се обрушили с бочних зидова, најчеш-

ће сликаним слојем окренутим према поду. Фрагменти се међусобно разликују како по очуваним димензијама тако и по сижеима делова композиција чији су део некада представљали.

Осим у шуту, делови очуваног живописа пронађени су и на бочним зидовима цркве и припрате. Највише се живописа одржало на северном и западном зиду припрате, као и на западном зиду цркве. Између ова два живописа већ на први поглед уочавају се разлике: живопис припрате сачувао је све своје примарне карактеристике и зачуђујућу свежину колорита, док је живопис цркве страдао у катастрофалном пожару, о чему сведоче стопљени цигластоцрвени тонови осликаних површина, без могућности да се сагледају основне вредности колорита.

Живопис припрате одише свежином. На западном зиду очувани су (сл. 5) доњи делови двеју стојећих фигура, колористички импресивно исликаних драперија дугачких туника. Обе фигуре су исликане у тоновима светло и црвеномрке боје, које се стапају са модрозеленом позадином. Испод фигура следи узано поље у виду исликане траке оивичене низом црнобелих наизменичних правоугаоника. Међупростор је испуњен геометријски стилизованим гирландама, испод којих следи низ метопских поља која су међусобно такође раздвојена правоугаоним тамним пољима.

На читавој исликаној површини преовладавају јасни црвени тонови бордура, радосне окержуте широке површине и достојанствени тамноплави тонови позадина.

Слично је стање и на северном зиду припрате, где су очувани делови ногу светог ратника или пустињака, испод чега следи већ описани лоше очуван распоред геометријских, шаблонски исликаних орнамената. Општа обележја овог живописа упућују на време његовог настанка само у апроксимативном смислу, у време прве половине XIV века.

У цркви је живопис очуван у знатно мањој мери и, како је речено, битно измењених карактеристика. Највећу површину налазимо на доњем делу западног зида, лево од улазних врата (сл. 6). Упркос знатном оштећењу јасно се разазнају доњи делови звоноликих дугих туника двају личности, испод чијег доњег обода срамежљиво вире њихова стопала приказана у профилу, што би значило да су насликане личности биле лицем окренуте једна према другој. С обзиром на положај и изнете карактеристике није тешко закључити да је у питању доњи део ктиторске композиције. На северном зиду цркве није било очуваног живописа, али су његови делови пронађени у до-

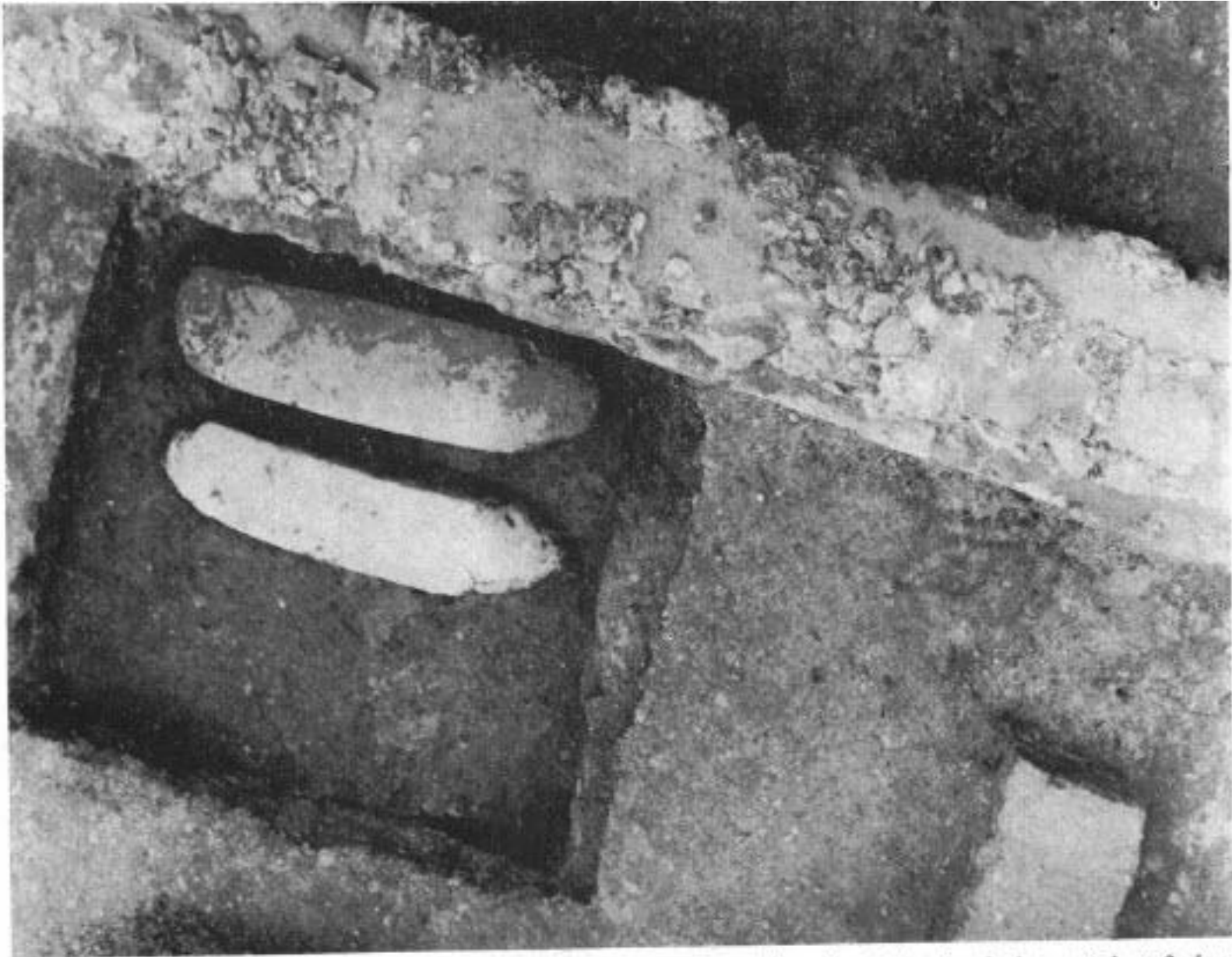
Сл. 6. Део ктиторске композиције на северној
половини западног зида цркве

Fig. 6. Fragment de la composition de ktitor sur
la moitié nord du mur ouest de l'église.

Сл. 7. Олтарски простор цркве са деловима
живописа — након ископавања

Fig. 7. Le sanctuaire de l'église avec les parties
conserves de la peinture, immédiatement après les
fouilles.

Сл. 8. Положај надгробних плоча бр. 1 и бр. 2 у северозападном углу цркве; снимљено одозго

Fig. 8. Position des dalles funéraires n°s 1 et 2 dans l'angle nord-ouest de l'église. Vue prise d'en haut.

њим зонама олтарске апсиде до око 0,4 m изнад коте пода (сл. 7). У питању су делови исликаних геометријских орнамената приближно истих карактеристика као они очувани у припрати. На јужном зиду цркве било је, такође, остатака живописа, али занемарљивих количина и карактеристика.

Црква. — Црква је саграђена од ломљеног камена и оплаћених унутрашњих и спољних површина зидова великим квадерима сиге. Реч је о једнобродној грађевини. Олтарска апсида је изнутра полукружног, а споља тространог облика. Олтарска преграда је озидана, а у северозападном углу олтара очуван је мали, плитки, лучни базен за отпадне воде. Под у олтару чинио је танки, компактни премаз кречног малтера дебљине до 2 cm. Бочни зидови цркве били су неуједначено обрушени. У северном делу зидови достижу 1,6 m док се на југоисточној страни готово утапају у нивелету пода. Под цркве је био од опека, од којих је неколико пронађено *in situ* испред олтарских двери.

Југозападни угао и јужни зид по читавој дужини изашли су из вертикалног положаја, потиснути тежином спране земље са северне падине.

Црква највероватније није имала куполу с обзиром да није пронађен ниједан фрагмент који би указивао на њено постојање. Једини

улаз у цркву налазио се на западној страни, а трагови или остаци прозорских отвора нису утврђени. Дужина цркве је 7,4 m, ширина 6,5 m а дебљина зидова 0,75 m.

Припрата. — Припрата је крајње једноставног облика, а сачињавају је три зида, од којих су два прислоњена уз западни зид цркве тако да скупа затварају четворострану површину ширине 6 m и 4,5 m дужине. Припрата је саграђена од ломљеног камена и кречног малтера широко дерсованих површина. Једини улаз налази се на западној страни. На западном зиду са спољне стране видљиво је и ојачање у виду банка ширине 0,4 m. Зидови припрате су очувани до висине између 2,1 и 0,6 m. Сва три зида су изашла из свог вертикалног положаја под притиском масе спране земље са северне стране. Највише је нагнут јужни зид и то у источној половини. Он је делимично одвојен од југозападног угла цркве за читавих 0,4 m.

Надгробне плоче и гробови ктитора а) плоче

У наосу цркве, на само 0,15 m испод нивелете пода, пронађене су 1979. године две, а наредне, 1980, године још две надгробне плоче.

Надгробне плоче бр. 1 и бр. 2 лоциране су у северозападном углу цркве, наспрам западног зида на коме су се одржали делови ктиторске композиције (сл. 8).

† МЦА ФЕРЪРЪРЪСНГАНЬ
 ГРЪ СТЪСЕ РЪРЪЖННММ

† МЦАГЕНЪРЪРЪСІАДАНЬГРЪС
 ТЪСЕРЪРЪЖНМТЕСА ОРД

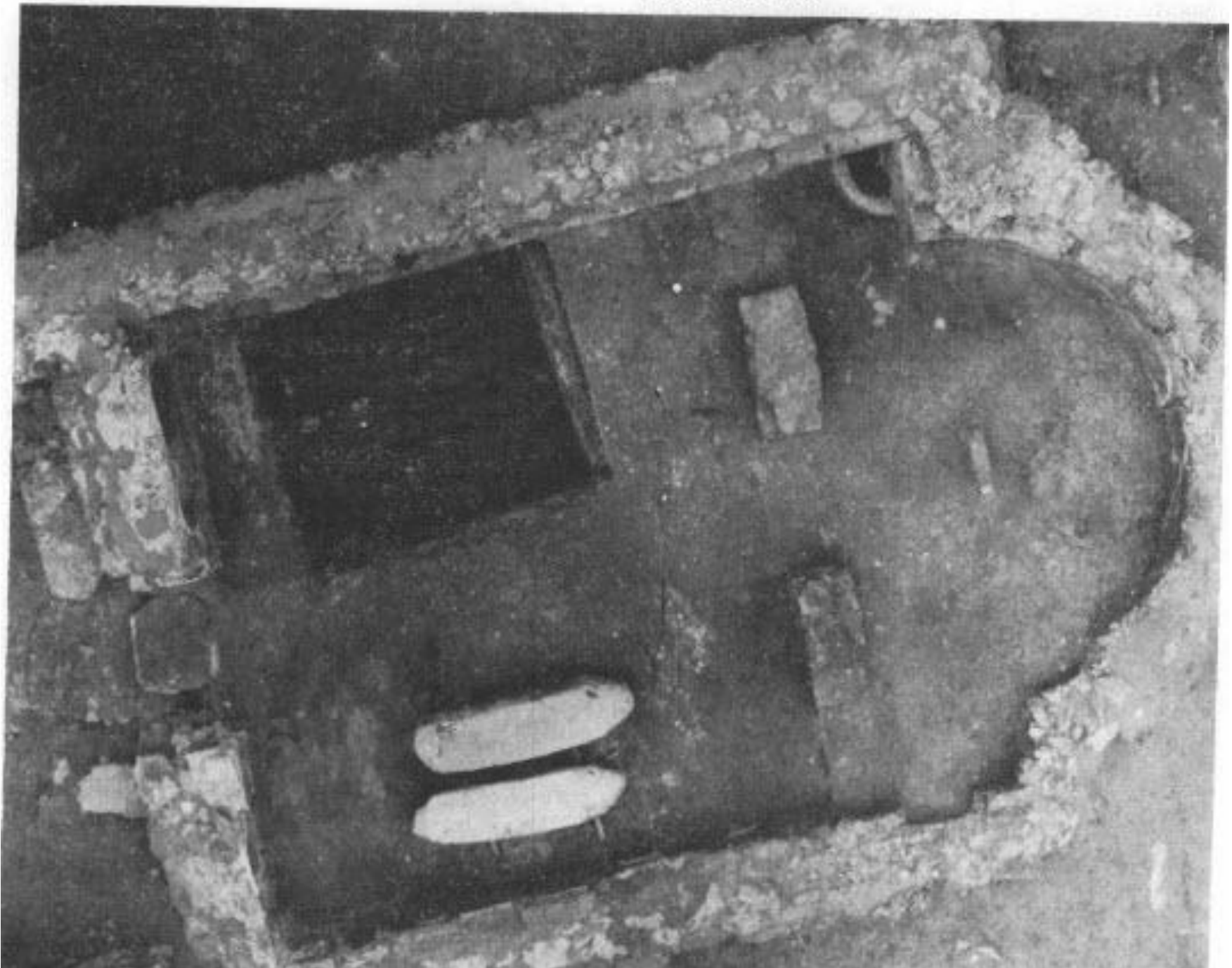
Надгробна плоча бр. 1 је издуженог облика, дужине 1,76 m, ширине 0,49 m и просечне дебљине 0,33 m.

Плоча се благо сужава према источном крају. Пронађена је на дубини од 0,13 m испод нивелете пода, а постављена паралелно северном

зиду цркве. Плоча је била прекривена танким слојем глинасте земље дебљине 0,08 m, после чега је следио танак слој растрешеног малтера дебљине 0,02 m, а потом поново танак слој глинасте земље. Споменути танки малтерни слој индицира могућност да затечени остаци пода у цркви нису аутентични у примарном смислу,

Сл. 9. Изглед и положај откопаних гробова бр. 1—4 у северозападном углу цркве; надгробне плоче бр. 1 и 2 у секундарном положају; снимљено одозго

Fig. 9. Aspect et position des tombes exhumées n°s 1 à 4, à l'angle nord-ouest de l'église. Les dalles funéraires 1 et 2, dans la position secondaire. Vue prise d'en haut.

као и у односу на време када је постављена ова надгробна плоча. Плоча је начињена од сивозеленог тврдог камена ситнозрне структуре, налик граниту.

На горњој површини, на доминантном централном делу плоче, уклесан је сажети текст постављен подужно, а читљив је када се гледа с јужне стране, односно из средишњег дела цркве. Слова су пажљиво уклесана техником косог реза, уједначеног размака, док целокупна формулација текста, морфологија и садржај указују на време њеног постављања и клесања.

Текст је написан у два реда, дужине 0,70 m. Слова су неуједначене висине, 4,5—6 cm.

1. Надгробни натпис раба Илије (24. фебруара, половина XIV века)

†м(ксе)ца фебруара въ кѣг днь
прѣстави се раба в(о)жи Илїи

По садржини овог натписа лако је закључити да је раб Илија преминуо 24. фебруара, непознате године. По крајње једноставној, језгровитој формулацији натписа, може се закључити да је то његово монашко име, а да ће прави, световни идентитет овог свакако угледног човека остати загонетан, скривен копреном монашког идеала скромности.

Судећи по морфологији појединих слова натписа, као и високог техничког нивоа читавог текста, раб Илија је сахрањен око половине XIV века.⁹ Локација његовог гроба, непосредно испред сликане композиције ктитора, одговара по положају угледу богатог и моћног човека, који је, вероватно, за живота саградио ову малу цркву.

Надгробна плоча бр. 2 је лоцирана паралелно и јужно од прве. Реч је о плочи димензија 1,79 m дужине, 0,49 m ширине и 0,37 m просечне дебљине. Плоча је једноставног, издуженог облика, са приметним сужавањем према источном крају. Начињена је од исте врсте камена као и плоча бр. 1.

На горњој, пажљиво углачаној и благо испупченој површини, уклесан је текст у два реда, постављен дужом страном плоче, тако да је читљив с јужне стране, односно из средишњег дела цркве.

Дужина текста је 0,62 m, висина слова 3,8—5,5 cm.

2. Надгробни натпис рабе Теодоре (24. јануара, половина XIV века)

†м(ксе)ца генвара въ кѣд днь прѣс-
тави се раба в(о)жита Теодора

Раба Теодора је сахрањена десно од свог мужа, непосредно испред ктиторске композиције, односно свога портрета на западном зиду цркве. У морфолошком погледу надгробни натпис рабе Теодоре готово је идентичан натпису раба Илије. Разлика нема ни у формулацији текста, док су облици слова, дужина текста, димензије и остале карактеристике толико сличне да се може претпоставити да их је исто лице уклесало.

По садржини натписа види се да је преминула 24. јануара, али без помена године, тако да нам остаје нејасан одговор на питање ко је од њих двоје прво сахрањен, с обзиром да се на први поглед јавља разлика само од непуних месец дана, која може бити и тачна и спорна.

Датирање надгробног натписарабе Теодоре, с обзиром на јасно изражене сличности са натписом раба Илије, није велики проблем, тако да и овај натпис можемо датовати у исто време, дакле, око саме половине XIV века.

б) Грбови

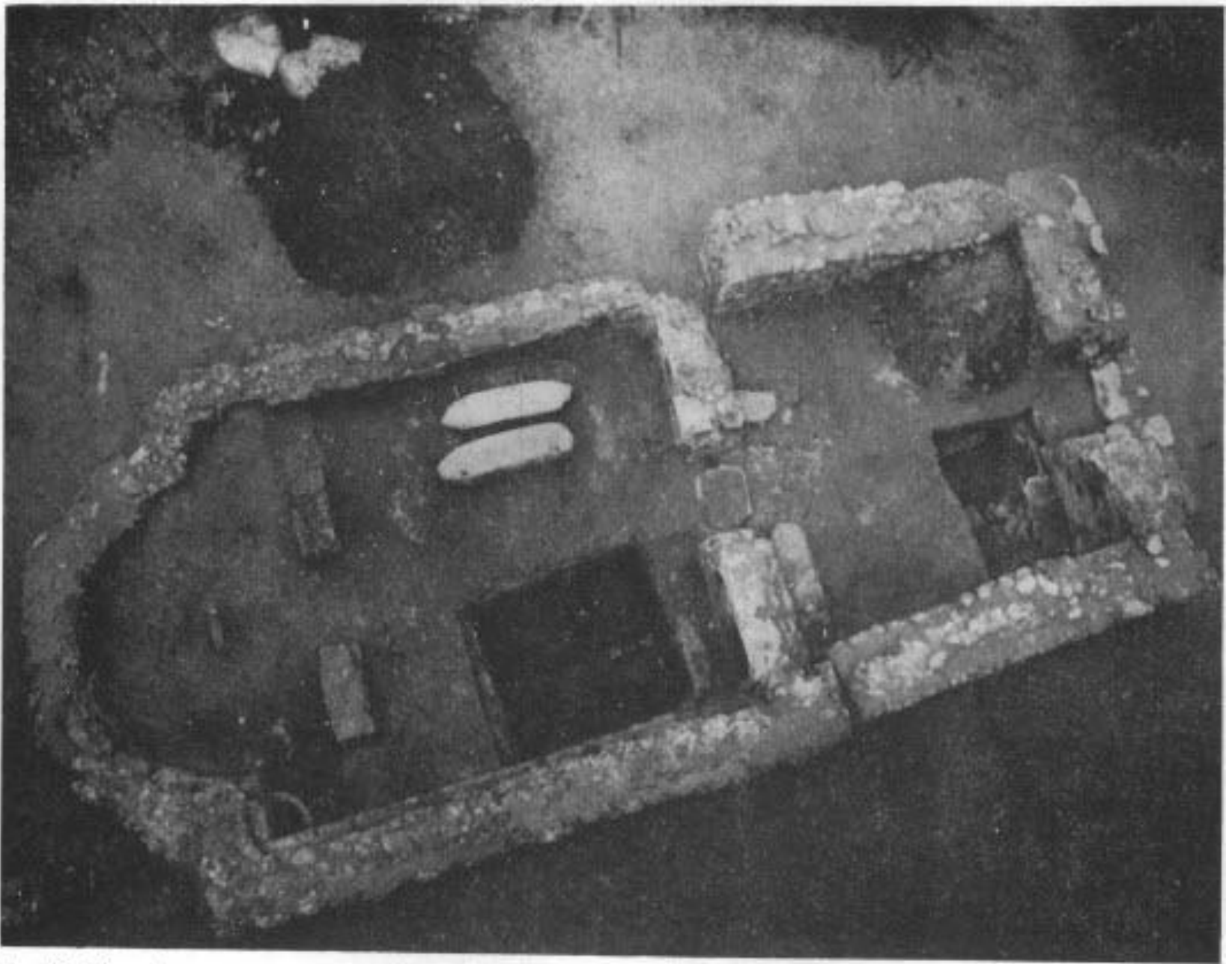
Копањем једне сонде (сонда 2/79) на месту где су пронађене надгробне плоче откривени су грбови људи који су били покопани у цркви. На откопаној површини сонде само 0,10—0,20 m испод доње коте надгробних плоча, у сивожућкастој влажној земљи измешаној са ситним каменом, пронађена су четири скелета, уместо два колико је било разумно очекивати (сл. 9).

⁹ Сличности почињу већ са натписом фра Вите Которанина у манастиру Дечани (1335. године). Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974, 54. Са овим натписом, натписи раба Илије и рабе Теодоре имају много сличности у морфолошком погледу, систематичности, педантности извођења текста, као и високог техничког нивоа клесања.

Још већу морфолошку сличност појединих слова (нарочито Ж) срећемо на фрагментованом натпису сина жупана Вратислава 1319 — до средине XIV века); Г. Томовић, *нав. дело*, 67. Трећи натпис сличног садржаја, као и облика слова, је натпис Дабижава, енохијара цара Уроша (јануар 1362. године); Г. Томовић, *нав. дело*, 71.

Без обзира што се споменути натписи налазе у међусобно географски удаљеним областима, а сви заједно потпуно одвојени од Ждрела, видимо да се сличности крећу у временским оквирима прве половине XIV века, па стога сматрамо да је натписе раба Илије и рабе Теодоре најисправније датирати баш у време око саме половине XIV века.

Аутори користе прилику да изразе искрену захвалност колегиници Мр Гордани Томовић на љубазној помоћи око датирања и тумачења свих натписа.

Сл. 10. Изглед цркве и припрате одозго са отвореним гробовима бр. 1—4, по завршеним ископавањима

Fig. 10. Eglise et narthex avec les tombes ouvertes n° 1 à 4, après l'achèvement des travaux de fouille. Vue prise d'en haut.

Гроб 1 је укопан само 5 cm испод доње коте надгробне плоче бр. 1, тако да је ова готово налегла на покојничово тело. Трагови гробне јаме нису уочени, што је свакако последица лошег квалитета земље. Оријентација гроба је запад—исток (глава на западној страни). У гробу је откривен средње очуван скелет одраслог мушкарца старосне доби *senilis I*. Покојник је сахрањен на леђима, у испруженом положају. Руке су савијене у лактовима; лева је оштро савијена, са шаком положеном на кључну кост десног рамена, а десна, нешто блаже савијена, положена је накосо преко груди. Дужина скелета *in situ* 1,74 m.

Уз покојника није било прилога нити трагова ритуала сахране.

Гроб 2 је лоциран јужно (десно) и незнатно источније од гроба 1. Обрис гробне јаме није утврђен. Скелет покојника је пронађен на само 7 cm испод доње коте надгробне плоче бр. 2. Оријентација гроба је запад—исток (глава на западу). У гробу је откривен лоше очуван скелет жене старосне доби *maturus*. Покојница је сахрањена на леђима, у испруженом положају. Обе руке су симетрично, благо савијене у лактовима, са шакама положеним на карлични део тела. Дужина скелета *in situ* 1,53 m. Лево од главе и горњег дела груди скелета пронађена су три камена у низу, за које није сигурно да ли представљају део ритуала сахра-

њивања или само функционални ослонац надгробној плочи бр. 1 или бр. 2. Близу главе покојнице нађена су два већа кована гвоздена ексера.

У гробу није било прилога.

Десно од скелета покојнице, у висини кука, пронађена су још два, дечија скелета.

Гроб 3 је оријентисан правцем запад—исток (глава на западу). Реч је о лоше очуваном скелету детета од 6 до 8 година. Покојник је сахрањен у испруженом положају, на леђима. Остале карактеристике нејасне. Дужина скелета *in situ* 1,10 m.

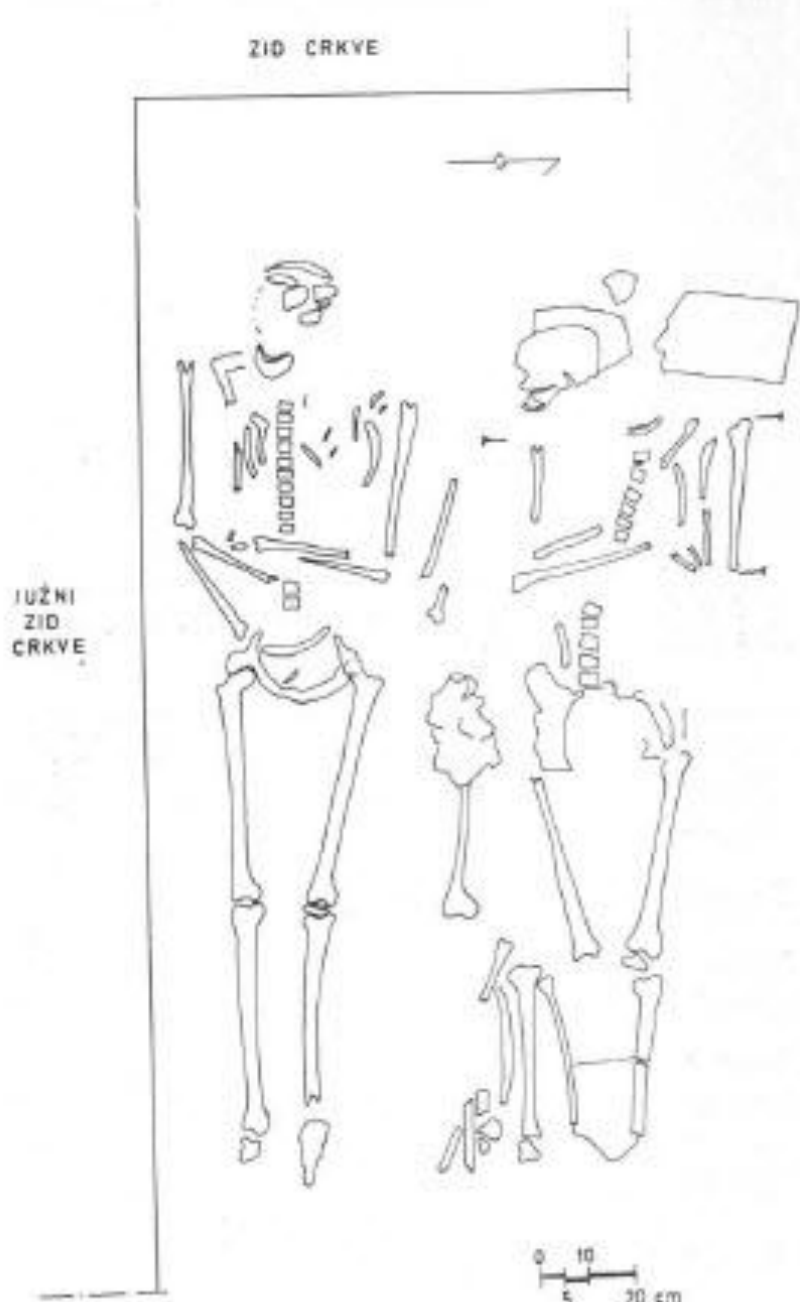
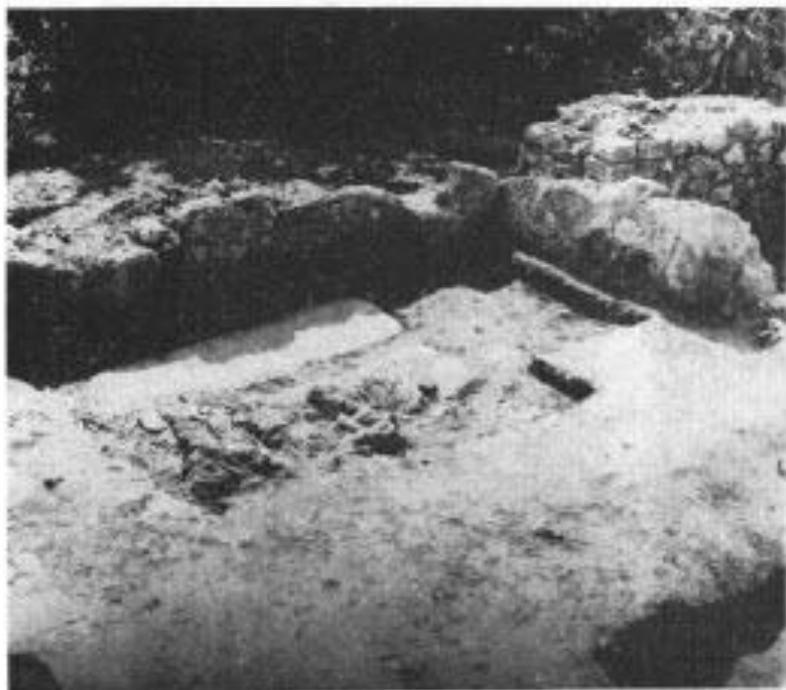
Код покојникове главе, с десне стране, нађено је неколико гвоздених, кованих ексера и један атипични гвоздени предмет.

У гробу није било прилога.

Гроб 4 је оријентисан паралелно осталима, односно правцем запад—исток (глава на западу).

У питању је лоше очуван скелет детета узраста 10—12 година. Покојник је сахрањен у испруженом положају, на леђима. Остале карактеристике нејасне. Дужина очуваног, доњег дела скелета *in situ* 0,40 m.

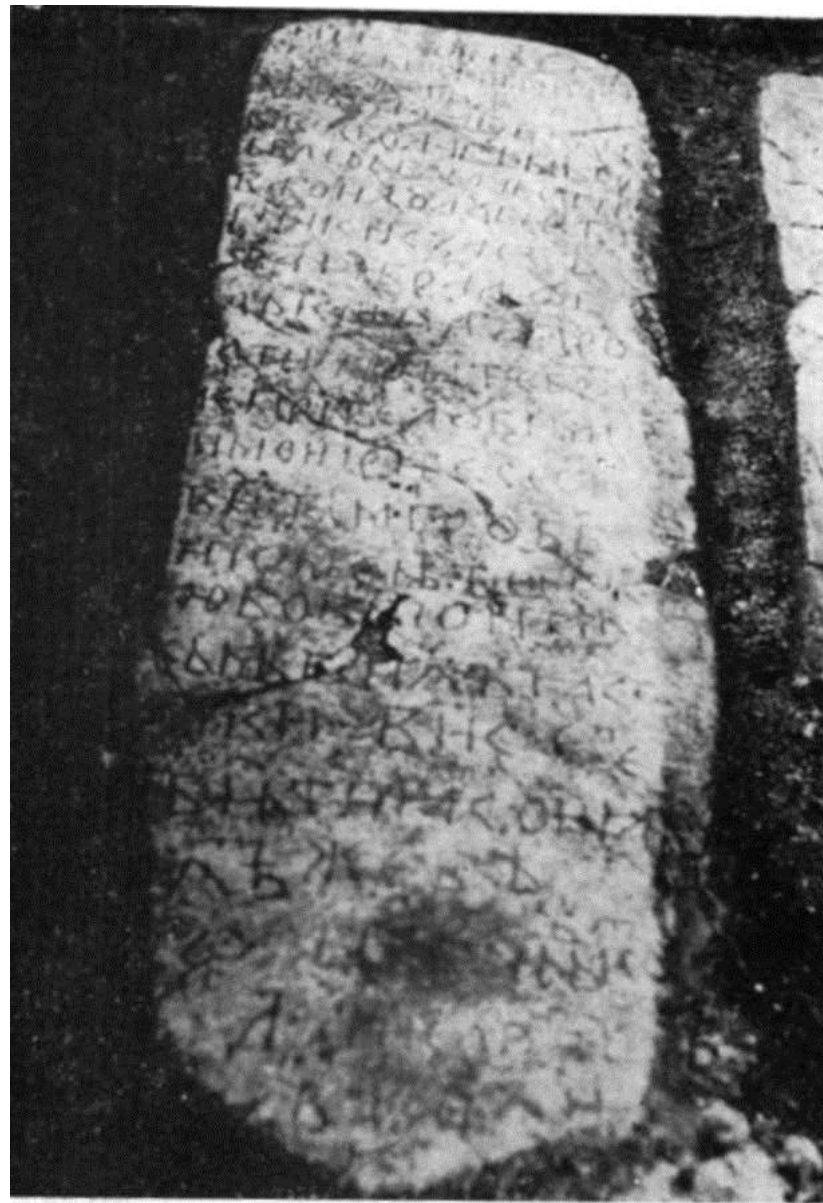

Сл. 11. Положај и изглед надгробних плоча бр. 3 и 4 у северозападном углу цркве; током ископавања снимљено са југоисточне стране
 Fig. 11. Position et aspect des dalles funéraires n° 3 et 4 à l'angle nord-ouest de l'église. Vue prise au cours des fouilles du côté sud-est.

Изнад покојникове главе и десно нађено је неколико гвоздених кованих ексера као и један атипични гвоздени предмет.

Узимајући у обзир целокупну ситуацију пронађених гробова у сонди 2/79, као и односе са

Сл. 12. Надгробна плоча Угљеше Десисалића
 Fig. 12. Dalle funéraire d'Uglješa Desisalić.

надгробним плочама бр. 1 и 2, може се закључити да су у југозападном делу ове цркве сахрањени раб Илија, раба Теодора и њихове двоје малолетне деце.

Узимајући у обзир узајамне односе плоча и гробова, може се закључити да је надгробна плоча бр. 1 припадала покојнику у гробу 1, надгробна плоча бр. 2 покојнику у гробу 2, док дечији гробови нису имали своја посебна обележја.

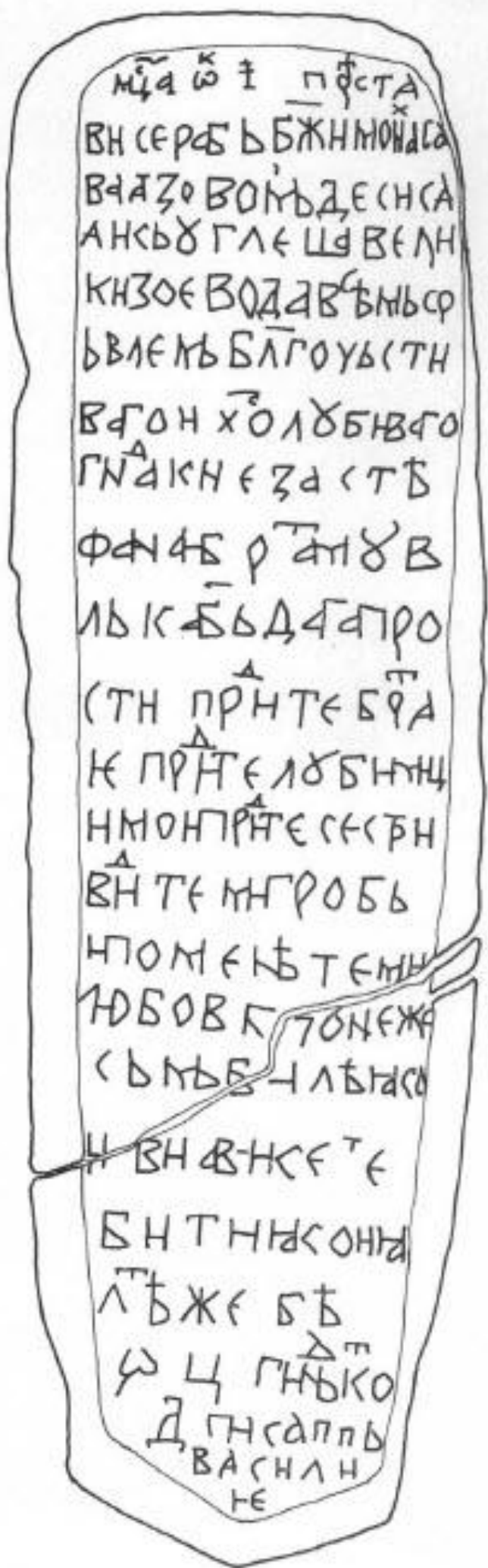
Ако се повежу места где су сахрањени ови људи са очуваним делом ктиторске композиције па западном зиду, намеће се и мисао да су у питању гробови самих ктитора, властеле која је подигла ову цркву баш са циљем да у њој буду сахрањени (сл. 10). Њихове сахране су уследиле једна за другом, могуће као последица неке заразне болести, а редослед сахрањивања није могуће прецизно одредити.

Надгробне плоче и гробови у цркви а) Плоче

У југозападном углу цркве, наредне године, у сонди 1/80, откривене су још две надгробне плоче и два гроба са више сахрањених особа (сл. 11).

Надгробне плоче бр. 3 и 4 нађене су у сличним условима као и надгробне плоче бр. 1 и 2.

Надгробна плоча бр. 3 је издуженог облика, дужине 2,02 m, ширине 0,60 m, дебљине 0,35 m. Плоча је начиљена од беличастог мермера

Сл. 13. Надгробна плоча Угљеше Десисалића, западна половина

Fig. 13. Dalle funéraire d'Uglješa Desisalić, moitié ouest.

Сл. 14. Надгробна плоча Угљеше Десисалића, источна половина

Fig. 14. Dalle funéraire d'Uglješa Desisalić, moitié orientale.

лошег квалитета. Пронађена је на дубини од 0,16 m испод нивелете пода цркве. Прекривена је била слојем светломрке глинасте земље, дебљине око 0,10 m, и слоја гаражи дебљине до 0,2 cm, после чега је следио танак слој од 6 cm црвенкасте земље, који је непосредно налегао по плочи. У слоју гаражи пронађени су фрагменти једног керамичког суда који је накпадно горео и неколико гвоздених ексера.

Плоча је лоцирана паралелно јужном зиду цркве, местимично прислоњена уз њега. На местима додира плоче и зида, на зиду су били видљиви трагови фрескомалтера, који је залазио и испод горње површине плоче, што само по себи поткрепљује уочену чињеницу о накпадно постављеном поду у цркви, који је био сачињен од опека пронађених испред олтарских двери.

Сл. 15. Надгробна плоча Стефана Коувета, Вука и Стефана Угљеша

Fig. 15. Dalle funéraire de Stefan Kouvet, de Vuk et de Stefan Uglješić.

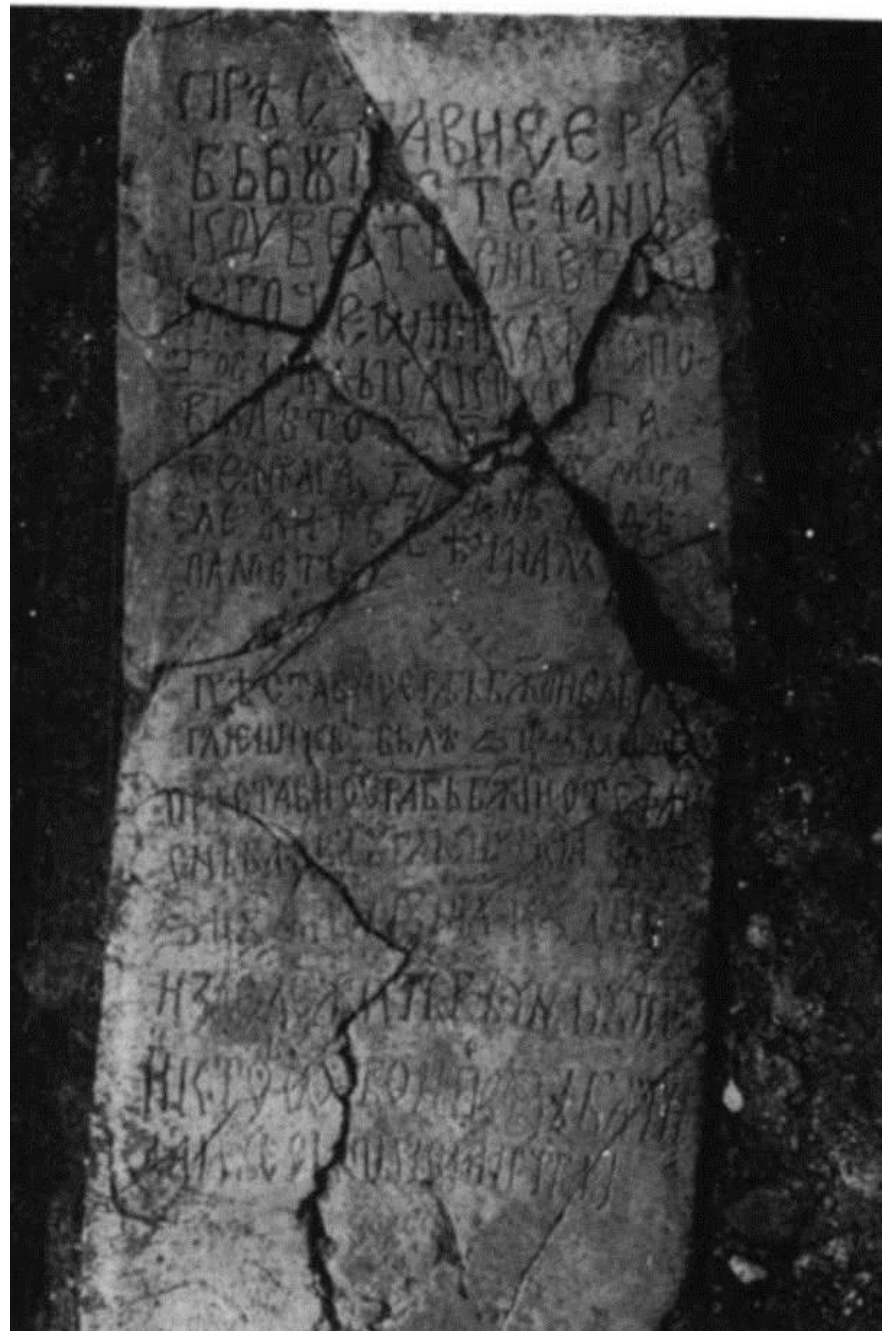
Сама плоча је заобљених углова на западном крају и приметног сужавања на источном. Обод је оперважен широком конкавном бордуром, накосо обореном према спољним ивицама. Плоча је делимично оштећена, преломљена на три већа дела, што је могућа последица обрушавања делова зидова или свода цркве. Пронађена је у *in tacto* положају.

На горњој, брижљиво углачаној страни плоче, уклесан је дугачак натпис који покрива читаву површину плоче. Текст је постављен попречно и чита се са источне стране. Редови су доста правилни, слова брижљиво уклесана косим резом. Дужина натписа је 1,85 m, састоји се од 24 реда, а висина слова је неуједначена, 4—7,5 cm. [Цртеж надгробне плоче у. Десисалића]

3. Надгробни натпис Угљеше Десисалића (20. октобра 1394. године)

м(к)с(ε)ца ѿк(т)ε(вра) к прѣста
вн се рабъ в(о)жи монах са
ва а зовомъ десиса
ликъ Углеша вели-
ки воевода всѣмъ ср-
блемъ вл(а)гочсти-
ваго и х(ри)с(т)оуавиваго
г(оспо)д(и)на кнеза стѣ-
фана и брат(а) мѣ в
лъка в(о)гъ да га про-
сти пр(и)дите брат-
и пр(и)дите лѣвниц-
и мѡн пр(и)дите сестри
в(и)дите ми гробъ
и поменѣте ми
любовъ понеже
сѣмъ билъ тако
и ви а ви кете
бити тако г
лѣт(о) же вѣ
щг инѣд(и)кто
д писа п(о)пъ
василн
ю

Надгробни натпис Угљеше Десисалића одише стилским, лирским и помало помпезним карактеристикама епохе деспота Стефана Лазаревића. Брижљиво, уредно, крупним словима исписан натпис садржи све неопходне елементе за објашњење своје намене. Велики челник кнеза Стефана (потоњег деспота), уз чије се име појављује и име братасавладара Вука, постаје пред крај живота монах Сава. Након набрајања титула и званичних података, натпис у доњем делу добија лирски садржај, у

коме се позивају пријатељи да виде гроб његов, да спомену његову љубазност за живота и да се сете болне чињенице да ћемо сви ми бити као он. Све је то срочено меким, топлим, љубазним језиком и мислима толико карактеристичним за културну ренесансу у време владавине деспота Стефана. Натпис се завршава тачним датумом и годином, као и споменом имена попа Василија који је натпис вероватно и срочио и исписао.

Надгробна плоча бр. 4 је лоцирана нешто северније, а паралелно плочи бр. 3. Она је пронађена нешто дубље од претходне, на 18—28 cm испод нивелете поменутог пода цркве. Плоча је била прекривена и слојем глинасте земље и танким слојем гарежи, као и обрушеним деловима зидова цркве.

Обрушавањем већег компактног блока зида плоча је у средишњем делу знатно оштећена: испуцала и преломљена на више мањих делова, угнута и нагнута на северну страну, нарочито у свом западном делу. Пронађена је у *in tacto* положају заједно са растрешеним каменом и малтером блока зида који се на њу стровалио.

Плоча је издуженог облика, са заобљеним и делимично проширеним западним крајем. Источни део се благо сужава и шиљато завршава. Дужина плоче је 1,70 m, ширина 0,48 m, дебљина 0,28 m. Обод плоче је оперважен накосо обореном траком. На горњој површини плоче уклесан је попречно постављен текст, тако да се чита са источне стране (сл. 15).

Испод плоче бр. 4, судећи по натпису (што је касније потврђено и ископавањем) сахра-

ПРѢСТАВН СЕ РАБЪ БЖИ И ВЪЛЪ
 БЪ БЖИ ... ТЕФАНЪ
 КОУВЕ ТЪ ГНЪВЕ Ч
 КЪ ГЛОУ ЕШНН:САРЪ СПО
 ТОВА ВЪЛЪСАИСОУР ТА
 ВЪЛЪТО СЦ П МЦА
 ГЕНВАРА Д ДНЬ И ДЪ
 ЛЕЖИТЬ ВЪ ВЪЧНАМ
 ПАМЕТЬ

ПРѢСТАВН СЕ РАБЪ БЖИ И ВЪЛЪ И ВЪ
 ГЛЪШНИКЪ ВЪЛЪ СЦ П МЦА ДЪ
 ПРѢСТАВН СЕ РАБЪ БЖИ И СТЕФАНЪ
 СМЪВА КА ВЪ ГАЕШНИКЪ ВЪЛЪТА
 СЦ П МЦА ИХНА КА ДНЬ
 НЪ ДАЕ ЛЕЖИТЬ ВЪ ВЪЧНАМ
 НИКТО ВЪ ОН ПРЪЛЪБАТИ
 ДА МЪ СЕИ ЧЪ ГИШАИ РЪТЛА

њене су три личности. Укупна дужина натписа је 1,25 m, ширина до 0,40 m, а висине слова врло различите, од 2,5 до 6,5 cm.

Први натпис садржи 9 редова и мора се узети за име најстарије покопаног покојника. Натпис припада

4. Стефану Коувету
(4. јануара 1398. (?) године)

прѣстави се ра-
 въ в(о)жи стѣфанъ
 коувет с(ы)нъ вели-
 каго чешника деспо-
 това вѣлка коувета
 въ лѣто сцз
 генвара д днѣ [и з] дѣ
 лежить вѣчна мѣ
 память

Сл. 16. Надгробна плоча Стефана Коувета, Вука и Стефана Угљешина, западни и средишни део текста

Fig. 16. Dalle funéraire de Stefan Kouvet, de Vuk et de Stefan Uglješić, partie centrale et occidentale du texte.

Лезгровито сročени натпис мало говори о личности Стефана Коувета, сина великог челника деспота Стевана. Нема никакве сумње да је и сам био значајна личност, пошто је сахрањен у цркви и то поред такође значајне личности Угљеше Десисалића. Година Стефанове сахране није у потпуности јасна, с обзиром да је надгробна плоча баш у том делу знатно оштећена, тако да је треће слово (у значењу броја) проблематично за читање, па стога У великој мери утиче на исправно читање, односно исправно и сигурно датовање и тог дела натписа и читаве плоче. у оваквој ситуацији једино слово које би се могло убацити је слово п чиме би се дошло до сувише високог датума (1478. година) а што је у супротности са другим по реду текстом који се односи на другу сахрану. Стога претпостављамо да није ни било четири бројке већ само три, и то зцз, што даје 1398. годину и што би било у складу и са временом постављања надгробне плоче Угљеше Десисалића (1394. година) и са временом сахране људи који су касније положени у Стефанов гроб. у овоме натпису први пут срећемо једно непознато презиме — Коувет — које се ономастички не може узети ни за српско ни шире, словенско порекло, док већ следећа чињеница, титула Стефановог оца Вука Коувета, сведочи о њиховом високом рангу. Овај податак говори да је у питању породица угледних локалних властелина, чије је име очувано (бар за сада) само

на овој надгробној плочи. С обзиром да је Стефан сахрањен у цркви, сигурно је, ако не лично оно преко угледног оца, стекао то право да у њој буде покопан.

У истом гробу сахрањена су још два мушкарца и то у различитим временским периодима. Други натпис садржи само два реда и припада

4а. Вуку Угљешићу (августа 1438. године)

прѣстави се рабъ в(о)жни влѣ[к]ѣ[ш]-
гльшикѣ въ лѣт(о) зцмѣ м(е)с(к)ца а(в)гѣс(та)

Натпис је, судећи по облику слова, језгровитој формулацији, настао у приближно исто време хад и натпис Стефана Коувета, с тим што је плоча кад је постављена на своје место, одмах по Стефановој сахрани, већ имала уклесан и Вуков натпис. Једино су два задња слова (бројеви) остављена неуклесана, пошто није могуће предвидети годину било чије смрти. Тек пошто је Вук сахрањен, у његов су натпис плитко уклесана још два слова, *мѣ*, којима је тачно назначена година сахране. Ова два накнадно уклесана слова знатно се разликују у техничком погледу од прва два. Истина, оваквом објашњењу не одговара задњи део натписа у коме се говори о месецу Вукове сахране, јер се тај део натписа ни у техничком ни у морфолошком смислу не разликује од претходних делова натписа. Остаје само још једно објашњење, а то је да су натписе, односно поједине његове делове, радили различити људи, тако да је један уклесао само бројке (доста невешто) *мѣ*, а други довршио натпис. У сваком случају, у овоме тексту има необјашњивих догађаја везаних за његов настанак, док је само датирање јасно и поуздано.

Натпис је везан за једно ново име, односно презиме, Угљешић. Свакако да је чудно да се људи различитих презимена сахрањују у исти гроб, да им је надгробна плоча заједничка, а да при томе, бар што се тиче презимена, међу њима нема или крвног сродства или бар фамилијарне везе.

У овом случају није могуће извести одређени закључак, али се, посредно, ако се повеже Вуков натпис са плочом Угљеше Десисалића, може претпоставити да је Вук Угљешић потомак Десисалићев и да је из његовог имена настало Вуково презиме. Десисалићи и Коувети су могли бити у родбинској вези по женској линији. Другим речима, Вук Угљешић је могао бити син Угљеше Десисалића, мада је нејасно што, у том случају, није сахрањен у Угљешином гробу већ у гробу Стефана Коувета, с којим, бар на формалан начин гледано, нема заједничких нити. Ово занимљиво

Сл. 17. Надгробна плоча Стефана Коувета, Вука и Стефана Угљешића, средишни и источни део текста

Fig. 17. Dalle funéraire de Stefan Kouvet, de Vuk et de Stefan Uglješić, partie centrale et orientale du texte.

питање, на жалост, мора се у овом тренутку сматрати отвореним.

Трећи натпис, који садржи 6 редова, посвећен је успомени ка трећег мушкарца који је сахрањен у заједничком гробу заједно са Стефаном Коуветом и Вуком Угљешићем. По редоследу, он је сахрањен последњи и његов скелет је пронађен у *in tacto* положају (сл. 17). Трећи натпис прадпада

4б. Стефану Угљешићу (27. јула 1452. године)

прѣстави се рабъ в(о)жнѣ стѣфанъ
снѣ влѣ[к]ка згльшикѣа въ лет(о)
зцѣ м(е)с(к)ца иѣнна ѣз днѣ
и зде лежитъ вѣчна мѣ па(м)ет
и ктѣ к[е] шкон поколвати
да мѣ ес(тѣ) сѣпѣрница прѣ(к)ч(и)стѣа

Већ на самоме почетку натписа јасно је означено да је Стефан Угљешић син Вука Угљешића. Сахрањен је заједно са оцем у гробу Стефана Коувета. Година сахране Стефана Угљешића помало је загонетна, с обзиром да су употребљена три слова од којих су прва два јасно читљива док је треће недовољно

јасно исписано и највише личи на слова **Х** или **А**. Могућност постојања још једног слова се искључује, пошто нема његових видљивих трагова, упркос томе што је било довољно места да се и оно уреже. Мислимо да би ово загонетно, постојеће (треће) слово требало протумачити као **А**, чиме се добија 1452. година, година сахране Стефана Угљеша.

Трећи натпис је у техничком погледу најједноставније решен. Слова су плитко уклесана и знатно се по димензијама разликују од текстова Вука Угљеша и Стефана Коувета. Нема сумње да су ова слова, односно читав текст, уклесани на лицу места у цркви после Стефанове сахране.

Веома важна садржина задње реченице Стефановог натписа указује посредно на значајан податак. Позивајући у помоћ Богородицу Пречисту за супарницу (осветницу) онеме ко његове земне остатке узнемири, Стефан за собом оставља помен имена — заштитника ове мале цркве. Другим речима, црква је била посвећена Богородици Пречистој.

б) Грбови

Копањем сонде 1/80, која је обухватала знатно већу површину од оне коју су покривале плоче бр. 3 и 4, откривени су грбови људи који су сахрањени испод ових монументалних белега. У сонди је откопано четири скелета, од којих су два била у *in tacto* положају, а два поремећена. Грбови су упопавани сукцесивно, а околности налаза су сличне онима у случају грובה 1—4. [Цртеж гроба]

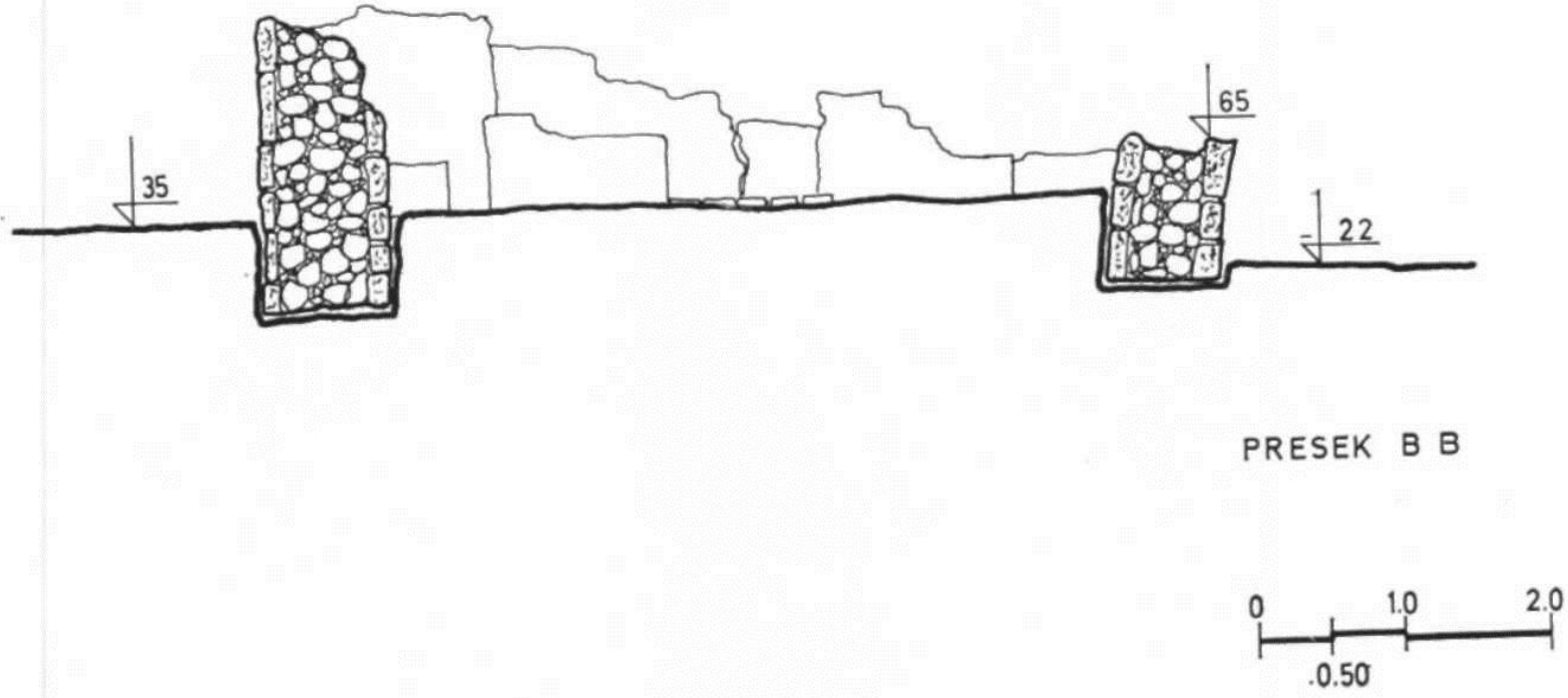
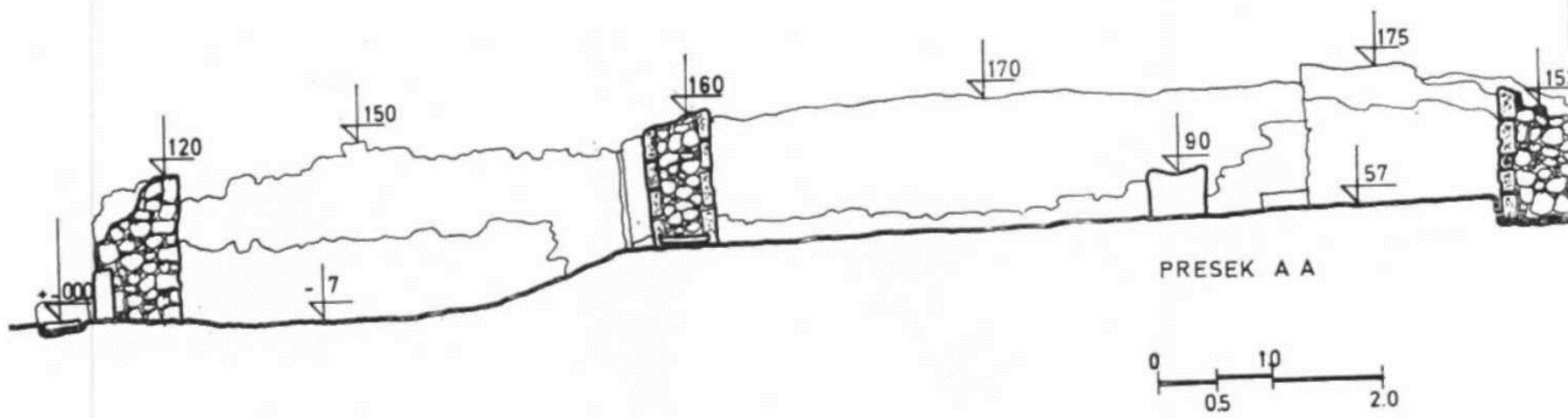
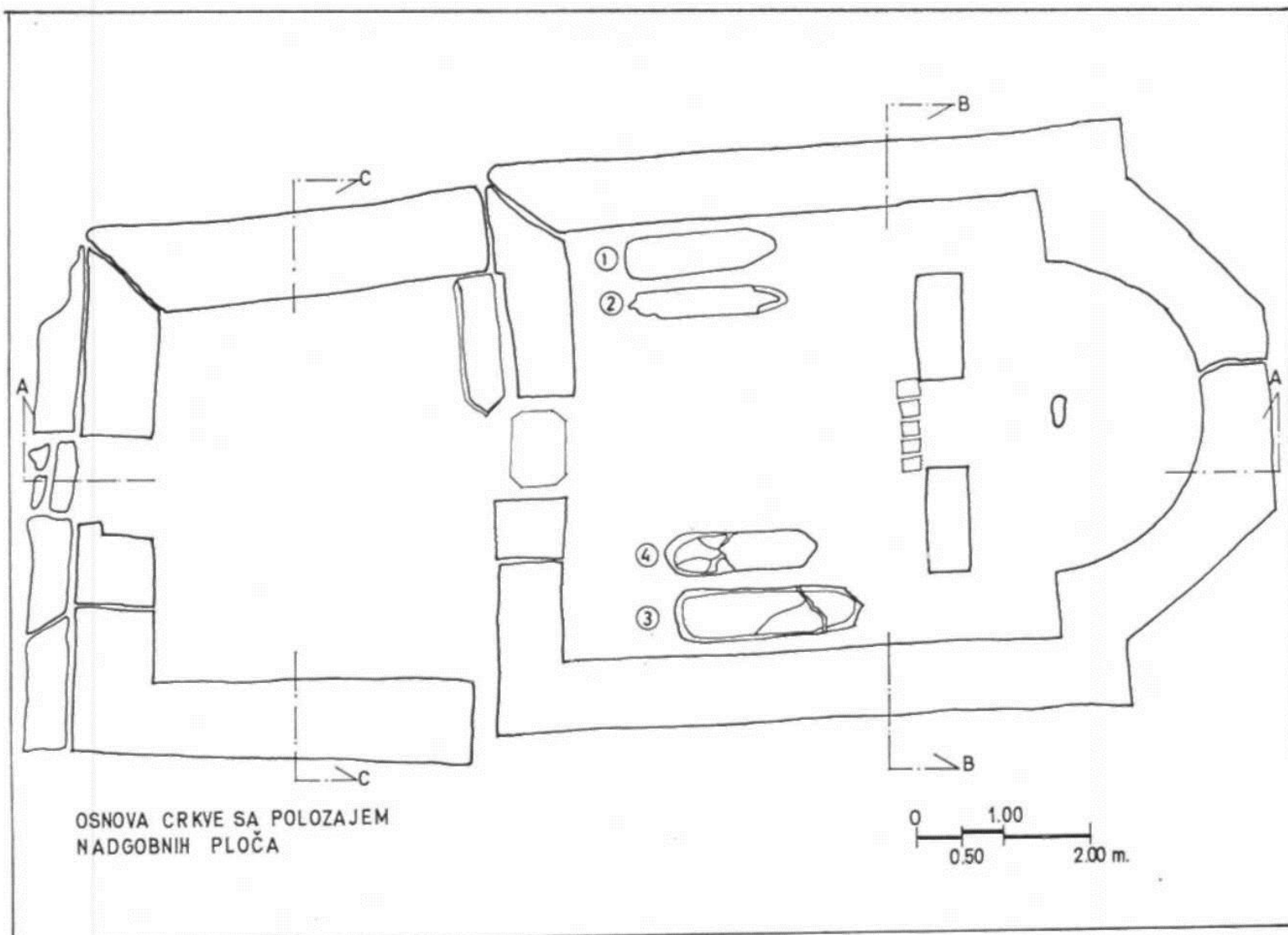
Гроб 5 се налазио под плочом бр. 3. Покојник је упопан на дубини од 0,68 m у односу на нивелету пода од опека или на 0,33 m испод доње коте плоче бр. 3. Обрис гробне јаме није утврђен, а гроб је упопан у светломрку глинасту земљу. Оријентација гроба је запад—исток (глава на западу). У гробу је пронађен средње очуван скелет мушкарца старосне доби *senilis*. Покојник је сахрањен на леђима, у испруженом положају. Лева рука је савијена у лакту и положена накосо преко доњег дела груди, а десна такође савијена у лакту положена нешто ниже, на карлични део.

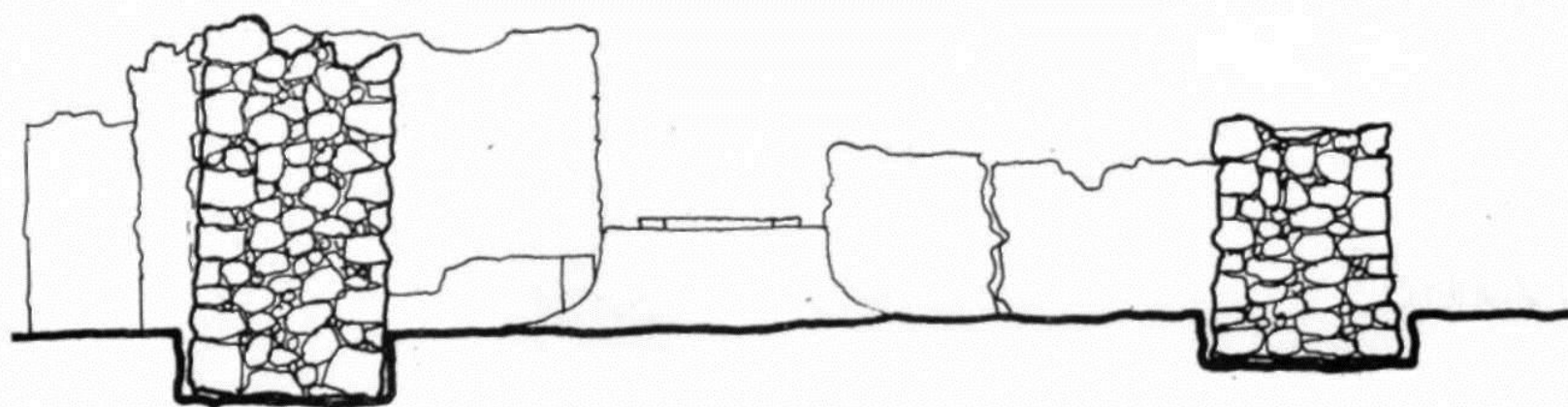
Сл. 18. Фрагментована фреска из лунете над улазним вратима цркве са представом Христовог лика

Fig. 18. Fresque fragmentée de la lunette surmontant la porte d'entrée de l'église avec la représentation du visage du Christ.

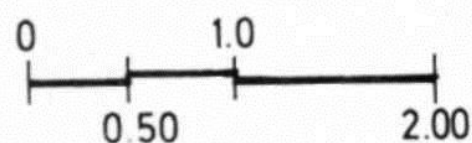

PRESEK C C

Дужина скелета *in situ* је 1,88 m. Трагови ритуала сахрањивања нису уочени.

У гробу није било прилога.

Гробови 6 и 7. Испод надгробне плоче бр. 4 нађени су остаци скелета трију особа сукцесивно сахрањиваних у заједнички гроб. Свако ново сахрањивање проузроковало је померање костију раније сахрањеног покојника у десну страну. Судећи по броју делова лобања, у овоме гробу сахрањене су три особе, од којих је само најмлађи укоп пронађен у *in tacto* положају. Прве две сахране су означене бројевима 6 и 7. Због изнете ситуације, о овим два прва сахранама немамо никаквих података.

Гроб 8 припада најкасније сахрањеној особи. Оријентација гроба је запад—исток (глава на западу). Покојник је сахрањен на леђима, у испруженом положају. Лоше очувани скелет припада мушкарцу нејасног узраста у тренутку смрти.

Лева рука је савијена у лакту и постављена ниско на карлични део а десна оштро савијена у лакту, положена накосо преко груди. Дужина скелета *in situ* је 1,70 m.

Код покојникове главе нађене су две опеке тако постављене да је покојникова глава почивала на једној. Још једна опекa је пронађена код покојникових ногу, тако да су ноге лежале на њој. У висини покојниковог рамена, лево и десно, нађен је по један гвоздени ковани ексер, а трећи је пронађен у висини левог лакта, што све скупа указује на могућност постојања дрвеног сандука у који је покојник стављен приликом сахране. У гробу није било прилога.¹⁰

ЗАВРШНА РАЗМАТРАЊА

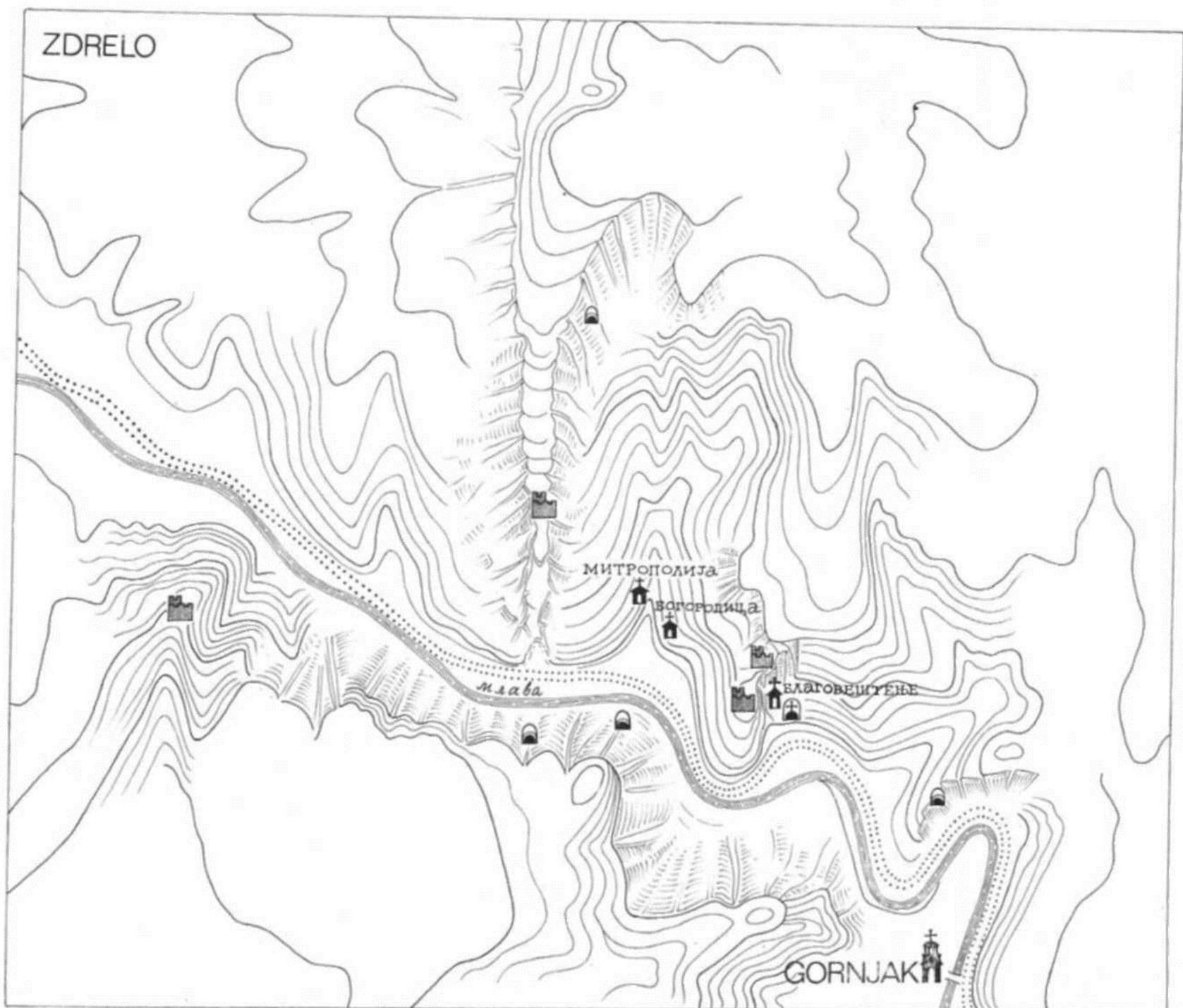
Узимајући у обзир изнете податке са надгробне плоче бр. 4, може се закључити да су под њом у истом гробу сахрањене три личности високог рода, у временском распону од 1398. до 1452. године. Ова чињеница врло јасно и недвосмислено потврђује мишљење да је у том периоду црква служила својој намени. Имајући на уму да се надгробни натписи раба Илије и рабе Теодоре могу датирати у саму половину XIV века, добијамо и оријентациони термин грађења цркве, вероватно око средине прве половине XIV века.¹¹ Сажимајући податке с надгробних плоча, можемо закључити да је црква живела најмање 12 деценија и да је у том раздобљу под њеним сводом сахрањено осам особа. Када је црква опустела, рушена и паљена, када је добила затечени под опека, тешко је установити, па чак и претпоставити, с обзиром да се у њеној непосредној близини налази манастир Благовештење, који је, чини се, веома дуго живео.

Настанак цркве може се везати за раба Илију и рабу Теодору, чији су портрети били исликани на западном зиду. Заједно с њима, по ктиторском праву, сахрањено је и њихово дво-

¹⁰ Антрополошка испитивања ова четири скелета обавила је Мр Славица Радосављевић, археолог. Детаљни извештај о резултатима биће објављен у једном од бројева Антрополошког гласника.

¹¹ Занимљиво је упоредити наше датирање са резултатима анализе методом

¹⁴ С угљенисаног дрвета, одн. узорка из олтарске апсиде из слоја који несумњиво одређује време рушења, односно пожара у коме је црква страдала. Анализа Z-712 даје апсолутни датум старости узорка: 900±90 година, а што би значило да је црква порушена пре пуних десет векова, што се ни у ком случају не може прихватити.

је малолетне деце, па је могуће да се тиме породица и угасила. С обзиром да се може претпоставити да су смрти раба Илије, рабе Теодоре и деце уследиле у краћем временском размаку, старање над црквом је прешло у друге, непознате руке. Пошто нам презимена раба Илије и Теодоре нису позната, тешко можемо одредити фамилијарне везе с породицама Десисалића, Коувета, Угљеша, чији су представници такође сахрањени у цркви, вероватно по накнадно стеченом праву. Постоји могућност да су раб Илија и раба Теодора у непосредној вези са овим породицама, па да су на основу тога сахрањени у цркви, а такође не треба искључити ни могућност да су Десисалићи, као могући градитељи припрате, могли стећи право да буду сахрањени у њој. Истина, с извесним нелогичним одступањем, пошто нису сахрањени у својој грађевини, припрати.

У сваком случају, остаје чињеница да је припрата подигнута накнадно, да је другачије

градитељски изведена и да је то последица или скромнијих материјалних могућности ктитора или неког другог, непознатог чиниоца. Веома је непоуздано одређивање времена настанка припрате и услова грађења. Она се само условно може узети за име Угљеше Десисалића, потоњег монаха Саве, вероватно замонашеног поткрај живота.

Многа питања везана за имена до сада непознатих породица, у временском размаку од првих деценија XIV века до краја прве половине XV века, чији су представници раб Илија, раба Теодора, а потом Угљеша Десисалић, велики челник кнеза Стефана, затим Стефан Коувет, син великог челника деспота Стефана и, на крају, Вук Угљеша и његов син Стефан Угљеша, остаје нам загонетна и нејасна. У овом тренутку можемо се задовољити и самом чињеницом да су пронађени њихови гробови, односно надгробни белези са драгоценим подацима, који макар делимично осветљавају овај толико загонетан излазак

део Горњачке клисуре, у коме су очувани остаци бројних, монументалних и недовољно истражених споменика. Проналазак надгроб-

них плоча у цркви Богородице Пречисте у Ждрелу покреће низ питања на која ће се дуго тражити исправни одговори.

Dalles funéraires et tombes des ktitors de l'église de la Vierge Très Pure sur l'emplacement de la ville fortifiée de Ždrelo, dans le défilé de Gornjak

DIMITRIJE MADAS — ALEKSANDAR GAJIĆ

A l'endroit où la Mlava débouche du défilé de Gornjak, là où autrefois se dressaient le château et la ville fortifiée de Ždrelo, on peut voir aujourd'hui les ruines de trois églises, celles d'un fort, d'un donjon, des longs remparts, des bâtiments annexes des églises et plusieurs cavernes aux entrées cloisonnées.

Les restes visibles les plus imposants et les plus connus sont ceux de l'ancienne église Mitropolija (Métropole), du monastère de l'Annonciation et du château de Zdrelo.

Sur ce site qui réunit des édifices de dates et de destinations différentes, bâtis sur des plateaux en terrasse d'une grande vallée, au pied du mont Vukan, près de «Ladna voda» (eau fraîche), l'Institut pour la protection du patrimoine culturel de Kragujevac a effectué des fouilles au cours de 1979 et 1980 et à cette occasion il a mis au jour une petite église dont on n'avait rien su jusqu'à.

Les ruines de l'église étaient enfouies sous leurs propres débris et sous les couches de terre stérile provenant du versant nord dénudé du mont Vukan. Après les fouilles, il a été établi qu'il s'agissait d'une église à une nef, à plan simple, avec une abside centrale, demicirculaire à l'extérieur et triangulaire à l'intérieur. L'église avait été construite avec de la pierre concassée et du mortier, tandis que les murs avaient été revêtus de parallépipèdes de pierre calcaire.

L'église comporte, sur le côté ouest, un narthex extrêmement simple, ajouté plus tard.

Lors des fouilles effectuées à l'intérieur de l'église et dans le narthex, ont été découverts des débris des murs recouverts de peintures à fresque, tandis que sur le mur occidental de l'église et dans l'abside du sanctuaire, ainsi que sur les murs occidental et septentrional du narthex, des parties des fresques se sont conservées sur les murs eux-mêmes.

Sur les peintures du narthex on peut toujours voir les pieds et les tuniques de saints, ainsi que des ornements géométriques dans les zones inférieures.

La découverte la plus inattendue est celle des dalles funéraires et des tombes des ktitors et d'autres personnes ensevelies dans la nef. A une vingtaine de centimètres à peine audessous du niveau du sol de l'église, repavé après l'ensevelissement, ont été mises au jour quatre dalles funéraires avec des textes gravés de contenu explicatif.

A l'angle nordouest de l'église ont été découvertes deux dalles funéraires qui, étant situées audessous de la composition peinte représentant les ktitors

peuvent être directement rattachées à ceux qui ont fait bâtir ce petit édifice.

Le texte de la première dalle (1.) fait mention d'Ilija, décédé le 23 janvier, l'année de sa mort n'étant pas gravée. A en juger par les analogies avec les textes des monuments funéraires médiévaux qui ont été publiés jusqu'ici, celui-ci pourrait être situé au beau milieu du XIVe siècle.

Le texte de la seconde dalle (2.) mentionne Teodora, décédée le 24 février, l'année de la mort n'étant pas gravée, ici non plus. La composition du texte, la forme des caractères et la manière dont ils ont été gravés étant identiques à celle de l'inscription qui se rapporte à Ilija, l'épithète de Teodora est à situer, à son tour, au milieu du XIVe siècle.

L'exhumation effectuée à l'endroit où les dalles en question ont été découvertes a permis de constater que quatre personnes gisaient sous celles-ci, l'une à côté de l'autre: un homme plutôt vieux, appartenant au groupe d'âge désigné comme «senilis I», une femme d'âge mûr et deux enfants mineurs. La tombe de l'homme est celle qui est la plus proche du mur nord de l'église. A sa droite était ensevelie la femme, et à droite de celle-ci, les enfants.

Compte tenu de la manière dont ils ont été ensevelis, on peut conclure qu'il s'agit d'Ilija et de Teodora, parents de deux enfants dont les noms ne sont pas mentionnés dans les inscriptions funéraires.

Etant donné que ce sont là les tombes des ktitors et que les textes gravés peuvent être situés au milieu du XIVe siècle, on peut considérer que l'église a été construite un peu plus tôt, dans le premier quart du XIVe siècle.

A l'angle sudouest de l'église ont été découvertes, dans les conditions presque identiques, deux autres dalles contenant des textes gravés.

La troisième dalle funéraire appartient à Uglješa Desisalić (3.), décédé le 20 octobre 1394. Le texte permet de conclure qu'il s'était fait moine sous le nom de Sava et qu'auparavant il avait été un des grands voïvodes du prince Stefan, ultérieurement despote Stefan Lazarević.

L'énumération des titres officiels après les noms du prince Stefan et de son frère Vuk est suivie, dans la partie centrale et finale du texte, de passages lyriques, méditatifs et un peu philosophiques, le moine Sava invitant ses amis à visiter sa tombe et à se rappeler le fait douloureux que lui aussi avait été ce qu'ils étaient et qu'ils seraient, à leur

tour, ce qu'il était devenu, lui. L'épithaphe se termine par la date précise de la mort du moine Sava et par la signature du pope Vasilije qui a rédigé le texte et qui l'a peut-être gravé lui-même.

L'ensemble de ce texte se distingue par des pensées touchantes, mélancoliques, par des paroles choisies et sages, si caractéristiques de la renaissance culturelle qui s'est produite à l'époque du despote Stefan.

A gauche, c'est-à-dire au nord de celle-ci se trouve une quatrième dalle funéraire. Elle est partiellement endommagée, du fait qu'un pan de mur ou de voûte s'était écroulé dessus. Le texte gravé dans cette dalle contient les noms de trois personnes.

Le premier texte (4.) se rapporte à Stefan Kouvet, décédé le 4 janvier 1398. Dans l'inscription concise il est dit que Stefan est le fils de Vuk Kouvet, maire du palais. La dalle étant très endommagée à l'endroit portant l'année de sa mort, un chiffre n'est pas distinct, de sorte que l'on est réduit à en supposer la valeur. Nous croyons que le quatrième chiffre n'a même jamais existé, mais que l'année gravée se composait de trois lettres qui donnaient le nombre 1398, ce qui cadre avec les autres parties du texte gravé sur la même dalle, ainsi, qu'avec le texte de la dalle, toute proche, recouvrant la tombe d'Uglješa Desisalié.

Le second texte (4a) figurant sur la même dalle se rapporte à Vuk Uglješić, enterré en août 1438. Le texte est bref, concis. Il dit que Vuk est décédé en août 1438, mais l'indication du jour est invisible, la dalle étant endommagée à cet endroit.

La dernière inscription (4b) a trait à Stefan Uglješić, décédé le 27 juillet 1452. Pour ce qui est de l'année de l'enterrement, elle est difficile à établir, étant donné que la troisième lettre est indistincte et que la quatrième fait défaut. Nous croyons que la troisième lettre était ξ (ksi), ce qui nous permet de conclure qu'il s'agit de l'an 1452.

En outre, on lit dans l'inscription que Stefan est le fils de Vuk Uglješić (enseveli aux côtés de son père dans la tombe de Stefan Kouvet); dans la dernière phrase Vuk invoque le secours de la

ViergeTrèsPure en lui demandant d'être sa vengeresse sur celui qui aura touché à ses restes terrestres. La manière dont cette imprécation a été tournée nous fait conclure que cette église, inconnue jusqu'ici, a été dédiée à la ViergeTrèsPure.

Les fouilles effectuées audessous de ces dalles ont mis au jour une tombe (celle d'Uglješa Desisalié) sous la troisième dalle et trois squelettes sous la quatrième; deux de ceux-ci avaient été dérangés, tandis que le troisième est resté intact, ce qui nous amène à le relier au nom de Stefan Uglješić qui, selon toutes les apparences, a été enseveli en dernier dans la fosse commune. Audessous de la tête de Stefan, on a trouvé une brique et audessous de ses pieds une autre.

Dans les tombes on n'a pas trouvé d'attributs.

La mise au jour des dalles funéraires dans l'église de la ViergeTrèsPure, située dans l'enceinte de l'ancienne ville fortifiée de 2drelo, présente de l'importance pour l'histoire médiévale de la Serbie et, plus particulièrement, pour l'histoire de cette région — site archéologique insuffisamment explorée et étudiée — dans la période comprise entre le premier quart du XIVe siècle et la fin de la première moitié du XVe. Y ont été relevés pour la première fois les noms et les prénoms des notabilités, des nobles de la région qui sont restés inconnus jusqu'ici mais qui avaient exercé diverses fonctions sociales, militaires et politiques dans l'organisation de l'Etat du despote Stefan et dans celle d'une époque bien antérieure.

La fondation et la construction de l'église elle-même peuvent être rattachées à Ilija et Teodora, tandis que la position des dalles de Desisalié et de Kouvet pourrait nous amener, mais non obligatoirement, à relier ces deux noms à la construction du narthex. Les liens de famille et les rapports entre ces défunts ne sont pas suffisamment clairs, pas plus que l'origine de Vuk Kouvet, maire du palais, dont le nom ne comporte pas d'éléments onomastiques slaves ou serbes.

La mise au jour de ces dalles est indubitablement une découverte importante qui soulève de nombreuses questions auxquelles seules les recherches persévérantes et méthodiques pourront donner des réponses judicieuses.